

Гергана Ганева

ИСТОРИЯ НА ГРАМАТИЧЕСКИТЕ ОСНОВИ

Гергана Ганева

ИСТОРИЯ НА ГРАМАТИЧЕСКИТЕ ОСНОВИ

ПАНЕВ Пъблишинг

София, 2018

Министерство на образованието и науката

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

Center of Excellence
in the Humanities "Alma Mater"

Regional Studies Program

Издание на Софийски университет – Университетски комплекс по хуманитаристика „Алма Матер“, финансирано по договор с Фонд „Научни изследвания“ към МОН.

© Гертана Ганева, 2018

© ПАНЕВ Пъблишинг, 2018

ISBN 978-619-90789-1-4

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД	7
ГЛАВА I. ТЕМПОРАЛНИ ГЛАСНИ, ВИДОВИ СУФИКСИ, СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИ НАСТАВКИ В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК	11
1. Статутът на афиксите във флективните езици	11
2. Вид и време в съвременния български книжовен език: изходни положения	17
3. Видовата основа на глагола в старобългарския език	20
4. Темпорални основи	32
Приложение 1. Синтагматични модели на синтетичните глаголни словоформи в старобългарския език	41
Приложение 2. Съотношение между формообразуващите основи на сегашното време, аориста и имперфекта	44
ГЛАВА II. ГЛАГОЛИТЕ С <i>-NE-</i> И <i>*-JE/O-</i> И ВЪПРОСЪТ ЗА ОРГАНИЗАЦИЯТА НА СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ СПРЕЖЕНИЯ	47
1. Броят на старобългарските формални класове при глагола	47
2. Развой на глаголите с <i>-ne-</i> и <i>*-je/o-</i>	54
Приложение 3. Глаголи със словообразователна наставка <i>-n-</i>	58
Приложение 3А. Глаголи от III спрежение IVБ разред	63
ГЛАВА III. ВЪЗНИКВАНЕ НА ИЗОСЕМИЧНИ СУФИКСИ ЗА ИМПЕРФЕКТИВАЦИЯ	67
1. Относно правомерността на някои мнения върху историята на суфиксите за имперфективация	68
2. Установяване на облиците на видовите суфикси в историята на българския език.	77
3. Изосемичните имперфективиращи морфеми в българските диалекти и ролята на ударението при избора на наставка	90
Приложение 4. Вторични несвършени глаголи, образувани с наставките <i>-ова-</i> и <i>-ва-</i>	99
ГЛАВА IV. ТЕМПОРАЛНИТЕ ГЛАСНИ В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК	111
ГЛАВА V. ДЕСЕМАНТИЗАЦИЯТА НА НАСТАВКАТА <i>-Н-</i> И НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА ОТИМЕННИ ГЛАГОЛИ	121

1. Някои словообразователни промени при отименните глаголи с наставка -н-	121
2. Отименните глаголи и начините на глаголното действие	123
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	131
ИЗПОЛЗВАНИ ОЗНАЧЕНИЯ И СЪКРАЩЕНИЯ	137
ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА	139
ИЗТОЧНИЦИ НА ЕЗИКОВ МАТЕРИАЛ	147

УВОД

На Д. и Д. – някога и сега

Същността и организацията на категориите вид и време на глагола са сред вечните въпроси на езикознанието, за които всяко лингвистично направление търси своите собствени отговори. Затова изглежда самонадеяно и авантюристично да се повдигат отново толкова експлоатирани проблеми на българската темпорална и аспектиална система. В тази книга пристъпваме към категориите вид и време в историческа перспектива, вдъхновени от две изключителни постижения на българското езикознание: монографията „Теория на основите“ на чл.-кор. проф. д.ф.н. Иван Добрев и теорията на морфологическите опозиции на покойния доц. д-р Георги Герджиков. Идеите на тези забележителни учени са антидогматични по своята природа и ни учат, че в езика най-често нищо не е такова, каквото изглежда на пръв поглед. И Ив. Добрев, и Г. Герджиков показват, че историята на морфологическите категории може да се напише през историята на морфемите.

Настоящата работа разглежда историята на българските граматически основи за вид и време, които са се появили още в праславянския език. Граматическите основи най-често се образуват с помощта на граматически афикси, които се поставят непосредствено след лексикалната основа, и управляват флексията. Граматическите афикси за време (в съвременния български книжовен език това са *-е-* и *-и-* за сегашно време, *-о-/-е-*, *-а-*, *-и-* и нулев афикс за аорист, *-’а-/-е-* за имперфект) се наричат темпорални гласни (или още тематични гласни в друга терминология) и с тяхна помощ се образуват темпоралните основи. Видовата основа се формира с помощта на видови наставки (суфикси за имперфективация: *-ва-*, *-а-*, *-ава-*, *-ува-*). За образуването на граматическа основа обаче могат да се използват и други техники: морфонологични редувания, супraseгменти елементи и т.н., които не са непознати нито на старобългарския, нито на съвременния български език. С помощта на граматическите основи се символизируют категориите вид и време в българския

език, като граматическите основи са носители на определена семантика, те са аналог на лексикалната основа, но в плана на морфологията. В съвременния български език видовата основа сочи несвършения вид, докато темпоралната основа изразява някои от признаците в рамките на категорията време.

В настоящата работа развоят на граматическите основи в българския език е изследван от гледна точка на постулатите на езиковата типология. В центъра на вниманието са поставени онези процеси и езикови особености, които са обусловени от доминантата на флективния езиков тип на българския език. Историко-типологическото езикознание е обяснителна, а не описателна научна парадигма. То не се занимава с изчерпателно събиране и описване на езиковия материал, неговата цел не е да проследява всички употреби на формите по паметници, а се стреми да даде по-цялостни обяснения за особеностите на езиковия тип и техния развой. Изследването на граматическите основи на българския глагол е и подстъп към бъдеща цялостна история на категориите вид и време, с каквато българското езикознание на този етап не разполага. Причините за липсата на подобни изследвания са много: като се започне от твърде разнопосочните мнения за това как са организирани категориите вид и време в съвременния български език, мине се през спецификата на достигналите до нас писмени паметници (техния книжовен характер, факта, че най-често са запазени в късни преписи и че е плод на случайност какви форми са се запазили) и се стигне до необходимостта да се борави с езиков материал от различни паметници и епохи при изследване на морфологическите категории. Този последен проблем напоследък започна да се преодолява след появата на историческия електронен корпус на българския език histdict.uni-sofia.bg и навлизането на електронните технологии в историческите езиковедски изследвания. Електронният корпус може би ще даде тласък на проучвания в сферата на историческата морфология и дериватология и нашата работа е един подобен опит.

Представяме на читателите една работа, която е в сферата на историческата морфология и по-точно историческото формообразуване. Подходът, който сме избрали, е най-вече формален: това е опит през историята на аглутинативната суфиксация¹ да се разкрие поне част от историята на категориите вид и време в българския език. В работата си изхождаме от схващането, че морфемата е билатерална езикова единица, която се състои от означаващо и означаващо. Тя представлява езиков знак и като такъв се характеризира с произволно отношение между означаващото и означаващото. За разлика от фонемите и членовете на

¹ Тук приемаме, че афиксите могат да се свързват с корена на думата и помежду си по два начина: чрез прилепяне (т.е. аглутинация) или чрез „спояване“ (т.е. фузия). Фузионно се свързват постфиксите (т.е. флексите), срв. *Бояджиев 2002:145*.

граматическите категории, морфемите не са снопове от релевантни диференциални признаци, т.е. между морфемите не съществуват опозитивни отношения. Морфемите са комбинации от фонемите. Като следствие от това езиците разполагат с ограничено количество морфемите, доколкото е ограничено и количеството на фонемите. В историческия си развой езиковата система не може да създава безразборно и неограничено нови афиксални морфемите, а натоварва с нови значения вече съществуващите. Афиксите се делят на словообразователни (деривационни) и словозменителни (граматически). Словообразователните афикси формират лексикалното значение на думите, а граматическите афикси носят типови, характерни за целия клас значения. Приемаме, че във флексивните езици афиксите не могат да имат едновременно и словообразователно, и граматическо значение. Историческите промени при афиксите не са случайни и произволни. Тези промени се извършват или за да се отговори на доминантата на езиковия тип, или за да се символизира някаква нова организация на морфологическите категории, или пък причината за измененията на формално равнище е комбинация от тези два фактора. От друга страна, формообразуването се подчинява на относително ясни и устойчиви закономерности, т.е. следват се относително ясни правила (например съществува определена последователност, в която се подреждат морфемите, или морфологическите маркери на две опозитивни граматически значения не могат да се явят едновременно в една синтетична словоформа и т.н.). Това дава възможност от диахронна гледна точка да се проследят промените в организацията на граматическите основи за вид и време и така да се установят настъпилите семантични промени в тези морфологически категории.

Разглеждането на граматическите основи на глагола понякога налага да се обяснят отношенията между словообразуването и формообразуването. За изясняване на процесите в деривацията като отправна точка е използвана ономазиологичната теория, зададена от М. Докулил. В българското езикознание постановките на тази теория многократно са били излагани от В. Радева, срв. *Радева 1977, 1991, 1993, 2007*.

Езиковият материал, върху който са концентрирани наблюденията ни, обхваща най-вече старобългарския и среднобългарския период (от IX до началото на XV в.). Привлечени са и данни от днешните български диалекти и изобщо от съвременния български език, а в някои случаи са използвани и предполагаеми по-ранни праславянски форми. Глаголите, които разглеждаме, са ексцерпирани преимуществено от речници и речник-индекси: Старобългарски речник, т. I и II, издание на ИБЕ-БАН, *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum* на Фр. Миклошич, Материали для словаря древнерусского языка – И. И. Срезневски, *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*, като от последните

три речника са извлечени само глаголи, които се срещат в паметници с доказано български произход (в това число и такива, които са запазени в късни руски и сръбски преписи). Използвани са речник-индекси на следните произведения: Борилов синодик, Посланията на патриарх Фотий до княз Борис, Хроника на Георги Амартол, Пандектите на Антиох, Словата на авва Доротея, Хрониката на Георги Синкел, История на Юдейската война на Йосиф Флавий, Книга Енох, Чудовия псалтир, Ефремовската кормчия, Беседата против богомилите на Презвитер Козма, съчиненията на св. Климент Охридски, Княжия изборник, Симеоновия изборник, Синайския евхологий, Небеса, Шестоднев, Манасиевата хроника, Троянската притча, Християнската топография на Козма Индикоплов, Славяно-руския пролог, Въпроси и отговори към княз Антиох, Книга Григория Цамблака². Използвани са и примери, извлечени от съчиненията на Патриарх Евтимий, които са ползвани през електронния диахронен корпус histdict.uni-sofia.bg. В окончателния вариант на работата не са включени онези старобългарски глаголи, които представляват хапакси и нямат точни новобългарски съответствия. За да се провери броят на употребите, всеки глагол, ексцерпиран от речник, е проверяван и в електронния диахронен корпус histdict.uni-sofia.bg. Когато това е било наложително, са посочени реконструирани форми съгласно данните от „Етимологическия словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд“ (ЭССЯ от тук нататък) и етимологичния речник на М. Фасмер. Новобългарските съответствия са ексцерпирани от речника на Найден Геров и етимологическия речник на Ст. Младенов.

В края на този увод мой приятен дълг е да изкажа и благодарността си към хората, които помогнаха тази книга да бъде завършена. На първо място бих искала да благодаря на проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова за всеотдайната ѝ подкрепа и вяра в мен, за времето, което ми посвети, и за дългите ни научни разговори – извор на идеи. Дължа благодарност на проф. д.ф.н. Татяна Славова за безценните ѝ съвети и справедливо критично отношение, както и на проф. д-р Красимира Алексова, която ми помогна да се „влюбя“ в граматиката. Не на последно място благодаря на колегите си от катедрата „Кирилометодиевистика“ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ за тяхната толерантност и добронамереност. Голяма част от идеите в тази книга се родиха по време работата по изграждането на системата histdict.uni-sofia.bg, в която имах честта да участвам и аз със своя скромнен принос.

² Бих искала да изкажа специална благодарност на проф. Мария Спасова и на Мария Белова за това, че ми предоставиха непубликуван индекс на глаголите от съчиненията на Григорий Цамблак, както и непубликуваната дисертация на М. Белова върху словообразуването в езика на този средновековен книжовник.

ГЛАВА I.

ТЕМПОРАЛНИ ГЛАСНИ, ВИДОВИ СУФИКСИ, СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИ НАСТАВКИ В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

1. Статутът на афиксите във флективните езици

След като в лингвистиката на XX в. дълго време доминират синхронните подходи, езиковата типология поставя отново на дневен ред въпросите на историческото езикознание, като му придава от своя авторитет и значимост. Основна задача на типологията е да сведе многообразието на езиците по света до краен брой типове, като даде цялостна представа за структурата на всеки език от гледна точка на доминантата на езиковия тип. Под доминанта се разбира основната структуроопределяща черта, от която произтичат всички останали езикови особености. Интересът на типологията към историята на езиците произтича от разбирането, че доминантата на езиковия тип предопределя както синхронията, така и диахронията. Смята се, че в историческия развой приоритет имат особеностите, които произтичат от доминантата на езиковия тип, и те предопределят развоя на граматическите и синтактичните категории. Затова особеностите, които са пряко следствие от доминантата на езиковия тип, проличават много ясно при диахрони изследвания. Така езиковата типология се отказва от сосюровското деление на синхрония и диахрония, като търси по-цялостно обяснение на езиковите явления. Общоприетите класификации на езиковите типове от днешна гледна точка са две: морфологична и контенсивна¹.

Морфологичната класификация е най-добре разработена в езикознанието, тъй като първите опити за подобна делитба са още от началото на XIX в. Тази класификация засяга единствено техническата страна на езиковата структура: начина, по който се кодира и разпределя граматиче-

¹ Изключително актуалната напоследък класификация на езиците въз основа на словореда (например SOV, SVO и т.н.) се отхвърля от редица учени с аргумента, че тук не става дума за разлики, произтичащи от езикова доминанта.

ската информация. Доминантата на езиковите типове в морфологическата класификация се определя въз основа на структурата на думата. Позовавайки се изцяло на непубликуван труд на Г. Герджиков, И. Гаравалова развива една изключително интересна идея, че в основата на разликите между морфологическите типове стои преди всичко различният статут на частите на речта в тях, различната степен и форма на морфологизация на частите на речта². Според тази теория граматическото значение на думата е съставено от два компонента. Първият е автономното граматическо значение на думата (т.е. значението на традиционните части на речта), което пълнозначната дума има независимо от синтактичната си позиция. Вторият компонент е позиционното граматическо значение, което се внася от дадена синтактична позиция. Има и глобално граматическо значение, което е резултат от комбинацията на споменатите две значения. При различните морфологически типове глобалното значение е морфологизирано в различна степен.

При изолиращите езици частите на речта имат статут на лексикално-граматически разреди и съответно при тях не е граматикализирано нито автономното, нито позиционното значение на думата. При аглутинативните езици е морфологизирано само автономното граматическо значение, което се надстроява над словообразователните афiksi, сочещи принадлежност към дадена част на речта. Тук съществуват и т.нар. конверсивни афiksi, чиято единствена роля е да отнесат дадена дума към друга част на речта. При непроеизводните основи се запазва това граматическо значение, което следва като обобщение от лексикалното значение. Позиционното значение не е морфологизирано в аглутинативните езици и глобалното значение има морфосинтактичен характер. Такаъв характер имат и афиксите, които определят глобалното значение. В аглутинативните езици частите на речта нямат единна парадигма, а имат няколко частично съвпадащи парадигми. При интрофлексивните езици е морфологизирано и автономното, и позиционното граматическо значение. Тук триконсонантният корен не може да се отнесе към дадена част на речта и не може да формира дума: огласовката на корена го отнася към различни части на речта и заедно с това изразява и редица частни категории на съответната част на речта. Морфологизацията на автономното значение при интрофлексивния езиков тип се извършва заедно с морфологизацията на позиционното значение и това става не в рамките на „външна флексия“, а още в основата. В интрофлексивните езици няма противопоставяне на лексикална и граматическа основа. Словообразу-

² Идеята, че особеностите на основните морфологически типове се дължат на различно отношение между частите на речта и частите на изречението, е подхвърлена у Герджиков 1990 и Герджиков 1998. Но подробно цитираният от И. Гаравалова труд е непознат за нас и нямаме достъп до него.

вателните афикси играят незначителна роля – те са много малко на брой и представляват външни афикси с мутационен или модификационен, а не с транспозиционен характер. В основната си част словообразуването е само „страничен продукт“ на изменението на основата на думите по граматически категории.

Във флективните езици е морфологизирано както автономното, така и позиционното значение, т.е. граматикализирано е глобалното значение в цялост. Частите на речта максимално се еманципират от синтактичната позиция и се свързват с тази синтактична роля, която е най-присъща за съответния клас, например при глагола е морфологизирано значението ‘процесуален признак – предикат’. Всяка част на речта получава единствена и изцяло собствена парадигма. Тъй като глобалното значение има чисто морфологичен характер, граматическите афикси също имат морфологичен характер (те не зависят от синтактичната позиция), поради което принадлежат на съответната част на речта. Затова граматическите афикси във флективните езици не са групови определители, а съществуват съгласувателни категории. Благодарение на това, че афиксите принадлежат на съответната основа, граматическата система може да използва случайно възникналите фонетични редувания в основата, за да подпомогне по този път афиксите в изпълнението на тяхната граматическа функция. Така езиковата система „се презастрахова“ и създава редундантни средства за изразяване на граматически значения.

За да се изясни статутът на афиксите във флективните езици, се прави сравнение с афиксите при аглутинативния езиков тип. Най-характерната и най-очевидната разлика е в предимно монокатегориалния и стандартен характер на граматическите афикси в аглутинативните езици (което при наличието на повече категории води до разполагане на афиксите в позиции по „хоризонтал“) и предимно поликатегориалния и нестандартен характер на граматическите афикси във флективните езици (което води до създаването на т.нар. флексия, т.е. до това, че афиксите се разполагат в различните подпозиции на една и съща позиция). Това положение се обяснява с различния характер на синтагматичните отношения в словоформата във флективните и в аглутинативните езици. Различната степен на морфологизация на глобалното значение създава и различен тип синтагматична организация на словоформата. Аглутинативните афикси имат статут на зависими компоненти от първа степен, докато флективните афикси – на зависими компоненти от втора степен. За да се разграничат при афиксите зависимите компоненти от различните степени, езикът създава принцип всеки зависим компонент от първа степен да се разполага в нова „линейна“ позиция, а зависимите компоненти от втора степен се разполагат в същата „линейна“ позиция, в която се разполага съответният зависим компонент от първа степен, кой-

то те определят и разширяват. Принципът показателите на зависимите компоненти от втора степен да се разполагат в една и съща позиция не е никакъв безизключителен закон, а само тенденция, която при имената се реализира напълно и води до създаването на класическата флексия. При глагола, който е твърде богат на категории и опозиции, тенденцията да не се достига твърде висока степен на недискретност на информацията на формално равнище води до това, че в граматическия формант, изразяващ граматическите значения, които са определения от втора степен, можем да открием известна полиморфемност и разполагане на показателите в позиции, и то още на стадия на синтетичния строй. Това обаче по-скоро е подобие на полиморфемност, защото тук обикновено отсъства последователно едно-еднозначно отношение между категории и показатели. Може да се каже, че статут на зависими компоненти от първа степен в българския език имат темпоралните гласни и видовете суфикси. Този тип афикси се отнасят пряко и независимо един от друг към лексикалната основа (като към определяемо) и конкретизират нейното значение. Афиксите от втора степен конкретизират значението на зависимите компоненти от първа степен, а не директно автономното значение, изразявано от лексикалната основа (*Гаравалова 2003:148–154*), вж. още *Алексова 2012:79*.

Контенсивната типологическа класификация се появява през 30-те и 40-те години на XX в., но първите сериозни опити, които дават тласък на подобни изследвания, принадлежат на откривателя на езиците с активен строеж Г. Климов, срв. *Климов 1973, 1977*. Проучванията в рамките на контенсивната типология доказват, че естествените езици се различават не само по граматически техники, но и съдържателно, т.е. различните езици по различен начин кодират актантно-предикатните отношения, което от своя страна се отразява в структурата на думите. Контенсивната типология търси доминантата на езиковия тип на синтактично или на семантично ниво. Контенсивната типология често е упрекувана в липсата на единни класификационни критерии, от което произтича и неясно определяне на доминантата на езиковите типове (срв. *Панфилов: <http://erlang.kirillpanfilov.com/euskara/?linguistics-contensive>*).

В средата на 80-те години на XX в. излиза един забележителен труд на Т. Гамкрелидзе и В. Иванов „Индоевропейский язык и индоевропейцы“, в който авторите развиват една почти „революционна“ от гледна точка на господстващите през втората половина на XX в. теоретични парадигми теза. Гамкрелидзе и Иванов приемат, че индоевропейският праезик е принадлежал на активния езиков тип – една хипотеза, която формулира още Климов³. За най-древното индоевропейско езиково със-

³ В българското историческо езикознание от тази идея е повлияна монографията „Теория на основите“ на Ив. Добрев (1982).

тояние Гамкрелидзе и Иванов постулират бинарно деление при имената (т.е. активен и инактивен клас) в зависимост от характера на денотата на съответното име. Бинарната класификация на именните основи води до разбиване на класа на глаголите на активни и инактивни. Семантичната доминанта на този езиков тип е противопоставянето на имената по признака активност // инактивност на техните денотати, като това деление на имената се отразява в морфологичната и синтактичната структура на активните езици. Бинарната именна класификация лежи в основата на дълбинната езикова структура и определя целия комплекс от черти, които се явяват в повърхнинната структура. Езиците от активния тип са ориентирани не към изразяване на субектно-обектни отношения, а на отношения между активните и инактивните актанти на изречението. Морфологичните и синтактичните възможности на глагола са зададени от именната класификация. При едновалентните глаголи има активен или инактивен актант. При двувалентните глаголни конструкции актантът, който е агенс, е оформен с маркерите на активния клас. Актантът, изразяващ пациенс (т.е. актантът, към когото е насочено действието), се оформя като име от инактивния клас (без значение дали това име принадлежи на активния или на инактивния клас). Т. Гамкрелидзе и В. Иванов дават като примери за съвременни езици с активен тип езиците на американски индиански племена. В тези езици имената се делят на активни и инактивни по признака наличие на жизнена активност или жизнен цикъл у съответните денотати. Към активния клас в тези езици се отнасят имената на хора, на животни, дървета и растения, а към инактивния – названията на всякакви предмети. Тази именна дихотомия имплицира бинарна глаголна класификация по признака активност–инактивност на изразяваното действие. Активните глаголи изразяват различни действия, движения, състояния, характерни за имената от активния клас, докато инактивните глаголи изразяват едно или друго състояние или качество, което се приписва на инактивното име. Една от най-характерните черти на лексиката на активните езици е наличието на глаголни дублети, т.е. глаголи с близко значение, които се съчетават само с един от двата именни класа.

Семантичната доминанта на номинативните (акузативните) и ергативните езици се състои в противопоставяне на глаголите по признака транзитивност // интранзитивност и наличие в дълбинната структура на субектно-обектни отношения. При прехода от активен към номинативен или ергативен език се преобразува дълбинната структура чрез пренос на доминантната класификация от сферата на имената към сферата на глаголите, които започват да се противопоставят по транзитивност // интранзитивност, и това е определящият класификационен принцип, от който зависят редица характеристики на повърхнинната езикова струк-

тура. Това движение в дълбинната структура представлява преход от по-конкретно именно противопоставяне към по-абстрактно глаголно противопоставяне, от противопоставяне на конкретни денотати – към противопоставяне на типове деятельности (преходни и непреходни), откъдето идват и субектно-обектните отношения. Една част от езиците започват да маркират субекта в конструкциите с переходни глаголи и така възникват ергативните езици. При маркиране на обекта в конструкциите с переходни глаголи се появяват номинативните (акузативните) езици. Различията между номинативните и ергативните езици се отнасят само до повърхнинната структура; дълбинната структура при двата типа езици е идентична (*Гамкрелидзе, Иванов 1984:308–314*).

Между тези две класификации – морфологичната и контенсивната – стои стадиалната типология на К. Панфилов, която изхожда от идеята, че двете класификации не могат да се отделят една от друга и е необходимо да се използват едновременно. В подкрепа на подобен подход има два аргумента. На първо място, някои езикови типове от едната класификация са несъвместими с езикови типове от другата, например не съществуват активни флективни езици. И второ, някои морфологични езикови типове са по-древни от други, като флективният тип е възникнал най-късно. Това означава, че във възникването на езиковите типове има последователност, историчност. Подходът на К. Панфилов към езиковата типология е по същество диахронен – той се стреми да открие и опише последователността на езиковите типове, т.е. кой тип в какъв може да се трансформира. В една от своите работи К. Панфилов дава пример с афиксалната система (аглутинативна афиксация в използваната от нас терминология). От типологическа гледна точка в изменението на афиксалната система има три ключови момента: установяване на афиксална система и развой до стабилно състояние, развой на флективност, разпад на афиксалната система. Афиксите са някогашни частици, които са типични за изолиращите езици. Една от най-важните причини за появата на афиксите е загубата на факултативност при употребата им, която е характерна за изолиращите езици. За разлика от частиците, афиксите заемат определена позиция в думата и създават определени морфологически връзки със съседните елементи. Обикновено за установяване на стабилна афиксална система се говори при аглутинативните езици. Тази система обаче се разрушава след прехода от аглутинативен към флективен езиков тип, както преживяват индоевропейските езици. Появата на флективността представлява преход на афиксите в нещо качествено различно и причините за този преход са добре известните свойства на флективните езици – фузия, кумулация (струпване на няколко значения върху един афикс), омонимия на афиксите (*Панфилов: [16](http://erlang.kirillpanfilov.com/euskara/?linguistics-</i></p></div><div data-bbox=)*

langlines). К. Панфилов наемква, че наличието и поддържането на богата и стабилна система от префикси и суфикси по принцип не е много типично за флективните езици и причината за това е в особеностите на езиковия тип.

2. Вид и време в съвременния български книжовен език: изходни положения

Организацията на категориите вид и време в съвременния български книжовен език е един от най-дискуссионните въпроси на българското езикознание. Тук няма да се спираме на нестихващите спорове за признаците, които изграждат двете категории⁴. Подобен преглед на съществуващите тези е правен многократно и с нищо няма да допринесе за установяване на историческия развой на граматическите основи на българския глагол, а от друга страна, излагането на синхронни гледни точки не може да е цел на едно историческо изследване. Нека отсега предупредим, че историята на езика не бива да бъде натоварвана със свръх-очаквания да даде еднозначен отговор на въпросите около съвременното състояние на българския език. Затова тук ще се ограничим само с това да уточним към коя от тезите за новобългарския вид и глаголно време ще се придържаме. Според нас засега българското езикознание не разполага с по-убедителна гледна точка за организацията на категориите вид и време от тази на Г. Герджиков.

Според Герджиков видът и начините на действието са нешифърни категории, които характеризират действието само по себе си. Герджиков приема, че специално в славянските езици и съответно в българския език категорията вид включва една класификационна (лексикограматическа) опозиция – пределност // не пределност – и една словоизменителна (корелативна) опозиция: свършеност // несвършеност (комплексност // некомплексност). Не пределни са всички първични глаголи освен тези, които имат несвършено съответствие и се превръщат в свършени⁵. Пределни са префигираните и суфигираните с *-н* глаголи. В рамките на пределните глаголи вече действа опозицията свършеност // несвършеност (т.е. достигнат предел // недостигнат предел). Първичните глаголи са само не пределни, но доколкото не пределността имплицира несвършеност (щом пределът не съществува, той не може и да бъде достигнат), те получават и значение несвършеност. Опозицията пределност // не-

⁴ По отношение на категорията вид на глагола срв. *Андрейчин 1944, Андрейчин 1976, Маслов 1963, Иванчев 1971, Иванчев 1976, Станков 1980, ГСБКЕ 1983, Куцаров 1999, Котова, Янакиев 2001, Чакърова 2003, Ницолова 2008*. За категорията време вж. *Андрейчин 1944, Андрейчин 1957, Станков 1965, Пенчев 1967, Бунина 1970, Пашов 1976, Янакиев 1976, Ницолова 1984, Куцаров 1999*.

⁵ Става дума за малък брой глаголи като *кажа, реша, купя, чуя* и под., които са първични, но са от свършен вид.

пределност противопоставя не две форми на една лексема, а два класа лексеми, тя е подобна на рода при съществителните имена. Формите *пиша* и *преписвам* са еднакво несвършени, но те се различават, първо, по лексикално значение и, второ, че първата има класификационното значение пределност, а втората – пределност (Герджиков 1984:164). На друго място Герджиков пише, че независимо от това че свършеният вид е маркираният член във видовата опозиция (с признака комплексност), в плана на израза той се характеризира с нулева, а несвършеният вид – с реална морфема – т.нар. суфикс за имперфективация (Герджиков 1999а: 74). Към тезата на Герджиков се придържат и Кр. Алексова и И. Гаравалова, срв. Алексова 2011, 2012, 2015; Алексова, Никова 2003; Гаравалова 2003. Според И. Гаравалова и видът, и начините на действието характеризират дадено действие само по себе си откъм начина на неговото протичане. Разликата между вида на глагола и начините на действието е в степента на абстракция. Докато видът е чисто морфологическа категория със своите показатели в плана на израза, обобщаваща известни представи за типа протичане на действието, начините на действието остават в пределите на лексикалните различия между глаголите. Те са лексикални и словообразователни групировки, които не се издигат дори до ранга на лексико-граматически разреди от типа на качествени и относителни прилагателни. Начините на действието нямат свой формален показател (в морфологическия смисъл на това понятие – б.м.), макар че някои типове начини на действието се обособяват според типа на представката (Гаравалова 2003:195–196). В съвременната славяноезична аспектиология се приема, че различните начини на действие се обобщават в класовете на пределните и не пределните глаголи⁶. Изложената теза за йерархична структура на славянския аспект предполага, че морфологическата категория вид на глагола е предшествана от критична маса от словообразователно оформени групировки глаголи, които показват начина на глаголното действие. Глаголният вид се явява морфологическо „обобщение“ именно на тези словообразователни групировки, той представлява граматикализация на по-абстрактен семантичен признак, който обхваща конкретните значения на начините на действието, а и може да се имплицира от тях⁷. Това означава, че е нужно да установим има ли някакви особености в словообразуването на даден език, които правят възможна или невъзможна категорията вид по начина, по който тя

⁶ Повече по този въпрос срв. *Теория функциональной грамматики* 1987:59 и сл.

⁷ В славянското езикознание отдавна е известно, че семантиката на някои начини на действието влиза в противоречие със значението на свършения или несвършения вид и някои от начините на действието се реализират само в рамките на единия от двата вида. За реализацията на начините на действието при свършените и несвършените глаголи в съвременния български език срв. Иванова 1974.

е организирана в славянските езици. (На този въпрос ще се опитаме да отговорим в края на нашата работа.)

По отношение на глаголното време приемаме, че в съвременния български книжовен език това е деветчленна хиперкатегория, както настоява Г. Герджиков. Авторът посочва, че според броя и характера на темпоралните ориентации в българския език се обособяват четири групи времена – неотносителни (директни) неперфектни; относителни (индиректни) неперфектни; неотносителни (директни) перфектни и относителни (индиректни) перфектни. Най-простият случай са неотносителните неперфектни времена – сегашно време, аорист и бъдеще време. Това са времена с проста ориентация, при които действието е ориентирано към момента на говоренето (акта на комуникацията). Съответно сегашното време изразява едновременност, аористът – предходност, а бъдеще време – следходност. Относителните неперфектни времена в българския език са имперфект и бъдеще в миналото. При тях действието се ориентира вече не към момента на говоренето, а към допълнителен ориентационен момент в миналото. Този момент е не само „момент, за който се говори“, но и „момент, от гледна точка на който се говори“. Имперфектът означава действие едновременно на миналия ориентационен момент, а бъдеще в миналото – следходно на този момент. Миналият ориентационен момент се явява елемент-посредник, така отношението между действието и момента на говоренето не е пряко, а опосредствано – действието се ориентира по миналия момент, а той от своя страна се ориентира по момента на говоренето (миналият момент е предходен спрямо момента на говоренето). При перфектните неотносителни времена с отношенията на предходност, едновременност и следходност с ориентационния момент се съотнася не действието, а периодът след приключване на действието, за което се говори. Съответно при тези времена от гледна точка на ориентационния момент се говори за постакционен период (или актуализационен период), а предходното действие се взема във връзка с него. Актуализационният период също като миналия момент представлява елемент-посредник. Перфектът означава действие, при което актуализационният период е едновременен на акта на комуникацията, а бъдеще предварително – действие, при което актуализационният период е следходен на акта на комуникацията. Перфектните относителни времена в българския език са плусquamперфект и бъдеще предварително в миналото. При тях основните темпорални отношения на предходност, едновременност и следходност съотнасят с миналия момент актуализационния период на съответното действие, т.е. тук между действието и акта на комуникацията имаме два елемента-посредници. Плусquamперфектът означава, че актуализационният период е едновременен на миналия ориентационен момент, а бъдеще предварително в миналото – че актуализационният пе-

риод е следходен на миналия ориентационен момент. Признаците, които изграждат българската темпорална система, са непредходност // предходност, неследходност // следходност, директност // индиректност и неперфект // перфект (Герджиков 1999б:3–8), срв. още Герджиков 2000.

3. Видовата основа на глагола в старобългарския език

За да проследим историята на граматическите основи на българския глагол, на първо място е необходимо да установим какво е изходното езиково състояние – статутът на граматическите афикси за вид и време в класическия старобългарски език от синхронна гледна точка. За тази цел ще разгледаме организацията на старобългарските синтетични глаголни словоформи, като определим функциите на афиксите – словообразователни или формообразователни (темпорални гласни или видови суфикси) за всяко старобългарско спрежение и разред⁸.

За да говорим за видови суфикси като част от старобългарското формообразуване, трябва да сме сигурни, че в старобългарския език категорията вид на глагола е била граматикализирана. Привържениците на тезата, че старобългарският глагол е имал вид, в общи линии приемат, че свършеният или несвършеният вид проличават от употребите или от формообразуващите възможности на съответния глагол, например дали има актуално сегашно време или формата за сегашно време изразява бъдеще действие, дали се образува сегашно деятелно причастие, дали може да се съчетава с фазови глаголи, срв. *ГСмБЕ* 1993:262, *Вайан* 2007:352–353, *Мейе* 1951:226–229. Дефективността на свършените глаголи се приема за доказателство в подкрепа на тезата, че в старобългарския език е съществувала видова или най-малкото видово-акционзартна опозиция⁹. Тази идея почива на аналогия със съвременните славянски езици, в които двата вида не са напълно идентични по отношение на парадигмата и съчетателните си способности. В съвременния български книжовен език фазовите глаголи се съчетават само с глаголи от несвършени вид (например *започвам да пиша/да преписвам*, но не и **започвам да препиша*), а някои нелични форми (сегашно деятелно причастие, деепричастие, отглаголно съществително) не могат да се образуват от глаголи от свършен вид. В съвременната аспектология тези парадигматични и синтактични особености на двата вида се използват като критерии за определяне на значението на несвършения вид – смята се, че това

⁸ Придържаме се към посочената в „Грамматика на старобългарския език“ (*ГСмБЕ* 1993) класификация на старобългарските спрежения, като следваме и посочената там номерация на разредите. За улеснение на читателите в края на настоящата глава стоят две приложения, които обобщават синтагматичните модели на старобългарските граматически основи за вид и време.

⁹ Терминът е на Г. Герджиков, срв. *Герджиков* 1988:133.

са доказателства за процесния, фазовия характер на несвършения вид, т.е. че различните съчетателни способности на двата вида се дължат на семантични причини.

Напоследък тезата за съществуване на видова или видово-акцион-зартна опозиция в старобългарския език беше подложена на съмнение, тъй като в достигналите до нас писмени паметници бяха открити неочаквани парадигматични особености на свършения вид. В съчиненията на св. Климент Охридски А. Тотоманова забелязва наличието на многобройни сегашни причастия от непрефигирани и префигирани глаголи, които в съвременните славянски езици са от свършен вид, например възвѣстаѣа, прѣводаѣа, прѣходаѣа, просвѣтаѣа, провъзгласа и др. Тотоманова отбелязва, че явлението не е изолирано, тъй като подобни употреби се срещат и в езика на преводите от ранната епоха, например в Диалозите на Псевдо-Кесарий, Ягичевия Златоуст, Пандектите на Антиох, Учителното евангелие. Старобългарските книжовници и на първо място св. Климент Охридски, според А. Тотоманова, не са имали проблеми да образуват презентни причастия от глаголи, които според днешното ни езиково съзнание са от свършен вид. Изнесеният от А. Тотоманова материал я кара да мисли, че индиферентни по отношение на глаголния вид в старобългарски са били старите итеративи и глаголите на състоянието, които съдържат прастарата словообразователна наставка -н- в сегашната основа, деноминативите, които се образуват със същата наставка, някои глаголи с наставка -н-, както и някои първични глаголи. Познавайки се на наши по-ранни публикации, както и на трудове на В. Б. Криско, авторката приема, че ранният старобългарски език представя състояние, в което глаголният вид все още не е граматикализиран напълно и само глаголите, които притежават видов суфикс за вторичен несвършен вид, са имали еднозначна видова принадлежност¹⁰. Тази особеност на старобългарската глаголна система, според А. Тотоманова, показва и защо в старобългарски е възможно да се образуват отглаголни съществителни от непрефигирани и префигирани глаголи, които днес са от свършен вид, както и защо съществуват форми за отрицателна заповед от глаголи, които за нас днес са недвусмислено от свършен вид. Крайният извод, до който достига А. Тотоманова, е, че простото сравнение със съвременното българско и славянско състояние ясно показва, че видовите разлики в ранната старобългарска епоха са били все още в зародиш (*Totomanova 2017:43–46*).

¹⁰ Н. Ван Вейк също отбелязва, че някои старобългарски глаголи не са еднозначни откъм вид, например *iti, bēžati, vesti, vidēti*, които той определя като двувидови. Обяснението на Ван-Вейк е, че тези глаголи са остатъци от по-старо състояние от преди замяната на категорията детерминирано // индетерминирано действие със свършено // несвършено действие (*Ван-Вейк 1962:244–248*).

По наше мнение отименните глаголи следва изобщо да се изключат като довод в спора дали в старобългарския език е имало морфологическа категория вид или не. Отименните глаголи няма как да са показателни, тъй като те по принцип имат ограничени възможности да маркират начина на действието, а славянският глаголен вид се крепи тъкмо на начините на действието (по този въпрос срв. Глава V).

Отглаголните съществителни, които в старобългарския език свободно се образуват и от двата вида, също не могат да се използват като доказателство в подкрепа на тезата за недоразвитост на видовата опозиция, тъй като в историята на българския език настъпва промяна в значението на самото отглаголно съществително. Развоят на отглаголните съществителни в българския език не е бил обект на специално изследване, при което да се проследи разликата в значението и употребите на тези имена в старата и в новата система. В научната литература обаче многократно е описвана разликата в семантиката и употребите на днешните отглаголни съществителни на *-не* и на *-ние/-тие* (например *писане* и *писание*, *пиене* и *питие* и т.н.). Не подлежи на съмнение, че имената на *-не* са резултат от исторически развой и са характерни за днешните българските диалекти, докато тези на *-ние/-тие* стоят по-близо до старобългарското състояние, срв. Радева 2017:275–276. В. Радева отбелязва, че и двата типа съществителни са транспозиционни структури и принадлежат на словообразователната категория *nomina actionis*. Имената от типа на *броене*, *носене* имат ярко изразен признак процесуалност, а имената на *-ние* (например *занимание*, *наказание*) означават абстрактно действие или резултат от действие¹¹ (Радева 1991:138). По отношение на старобългарското състояние често се казва, че отглаголните съществителни в действителност се образуват от миналото страдателно причастие с формант *-нѣ* (срв. Вайан 2007:277), а не от миналата основа. Формообразователната основа на старите отглаголни съществителни, както и далеч по-конкретното им значение и употреби в сравнение с днешните имена на *-не* дават основание да се мисли, че първоначално формите на *-ннѣ/-тнѣ* не са били част от глаголната парадигма. В старобългарския език отглаголните съществителни са били по-скоро словообразователен тип и не са имали статута на причастията или на инфинитива. Формообразователната основа на миналото страдателно причастие е внасяла финално значение при старите отглаголни съществителни, откъдето идва и признакът резултат от действие, за който стана дума малко по-горе¹². Тази семантика

¹¹ Някои от имената на *-не* също означават резултат от действие или назовават обекта на действието, например *пране*, *ядене*, *сирене* и др.

¹² На това финално значение, което може да се преосмисли в резултативно, се дължи фактът, че в югозападните и в тракийските говори в състава на перфектните времена може да има минало страдателно причастие вместо минало свършено деятел-

на отглаголните съществителни не е създавала пречки те да се образуват и от двата вида. Преминаването на отглаголните съществителни към глаголната парадигма и превръщането им в нелични глаголни форми е резултат от исторически развой, който тепърва трябва да бъде изследван, но е ясно, че в съвременния български книжовен език връзката на отглаголното съществително със страдателното причастие е изчезнала (срв. и случаи от типа на *мит*, но *миене*, *шит*, но *шиене*, *пит*, но *пиене* и т.н.).

Случаят с образуването на отрицателно повелително наклонение само от глаголи от несвършен вид също не е еднозначен. В съвременния български език има парадигматическа неутрализация, при която признакът комплексност се неутрализира в рамките на маркираното наклонение (срв. *не влизай*, но не **не влез*) (Герджиков 1974:35). Парадигматическата неутрализация е основна форма, чрез която се реализира принципът на компенсацията, т.е. тя се дължи на универсалното свойство на езика да уравновесява в определена степен граматическия товар на различните словоформи, да намалява разликите в граматическия товар (Герджиков 1984:201). Парадигматическата неутрализация действително се ползва като критерий за определяне на отношенията на маркираност // немаркираност в рамките на морфологическите категории. Наличието на парадигматическа неутрализация на глаголните видове в рамките на отрицателното повелително наклонение е доказателство, че свършеният вид е маркиран по отношение на несвършения. Но липсата на парадигматическа неутрализация сама по себе си не е доказателство, че два члена не формират привативна опозиция. Затова старобългарски форми като *не ѹбнн*, *не ѹкрадн* не са достатъчно основание да се твърди, че видовата опозиция е била в зародиш през старобългарския период. Ясно е обаче нещо друго – видовата опозиция не би могла да се неутрализира в рамките на маркираното повелително наклонение, ако не съществуват чисти видови двойки (от типа на днешните *препиша* – *преписвам*). От тази гледна точка образуването на отрицателна заповед от глаголи от свършен вид може да говори за това, че в старобългарския език все още не са съществували чисти видови двойки. Доколкото видът е зависим от начините на действието и от лексикално-граматическата опозиция пределност // неопределеност, можем да допуснем, че първоначално е имало само приблизителни видови корелати, т.е. двойки глаголи, които са се различавали едновременно и по вид, и по начин на действието. В този смисъл в старобългарския език е имало не видова, а видово-акционзартна опозиция. Появата на парадигматическа неутрализация на видовете в рамките на отрицателното повелително наклонение е знак за граматика-

но причастие, например *имам видено*, *той е паднат* (по този въпрос вж. Харалампиев 2001:144–145 и цитираната там литература).

лизацията на глаголният вид в смисъл на поява на чисти видови двойки¹³, които не са наследени от праславянски, а са в резултат от историческия развой на българския език.

Традиционно се смята, че в старобългарския език сегашните деятелни причастия по правило не могат да се образуват от глаголи от свършен вид. Това очевидно се дължи на логическата несъвместимост на признаците едновременност (и по-точно, едновременност спрямо действието на опорния глагол) и комплексност. Както отбелязва Г. Герджиков, тъкмо защото свършеният вид не може да изразява непосредствена синхронизираност на действието с момента на говоренето, тази форма получава употреба или на бъдеще време, или на повторително сегашно време, или специфична съотносителна употреба в дадени типове подчинени изречения (*Герджиков 1988:136*). Данни за повторителни употреби на глаголите от свършен вид в сегашно време в старобългарските паметници наскоро изнесе и Катрин-Мери Макробърт¹⁴, например аште кто ходнѣ въ днѣ не потъкнѣтъ са ѿко свѣтъ мнѣ сега виднѣтъ аште ли кто ходнѣ ношнѣ потъкнѣтъ са ѿко свѣта нѣсть о немъ (Йоан 11: 9, 10 Мариинско евангелие, Зографско евангелие, Асеманиево евангелие, Савина книга); ꙗкоже семоу нѣн и нѣтъ. и другомоу прѣдн и прѣдѣтъ Матей 8: 9, Лука 7: 8 Мариинско евангелие, Зографско евангелие, Асеманиево евангелие, Савина книга). Подобни употреби на свършения вид са характерни и за хомилетичните творби на Климент Охридски, Петър Черноризец и Кирил Туровски, например постъ бо и тѣло и дѣшѣ оуцнѣтъ. а мнозѣмъ възпернѣшн. оумъ на нѣво възноснѣтъ и възшнѣмъ снамъ събшнѣмъ сътворнѣтъ (Кл. Охридски, Слово за Цветница); крѣщеннѣмъ ꙗкоже акъ нѣнова породнѣтъ са потомъже ... осквернѣтъ са съгрѣшаа бѣн всаѣмъ (Петър Черноризец, Слово за поста и молитвата).

Механизмът на възникване на повторителни употреби при свършения вид е обяснен подробно от Кр. Алексова и Е. Никова върху материал от съвременния български книжовен език. Ясно е, че съществува противоречие между значението на свършения вид, изразяващо действие, достигнало своя предел, представено като цялост, която е неподелима на фази, и изискването за едновременност на действието към момента ориентир. Единичното действие от свършен вид не може да изрази нито едновременност с акта на комуникация, нито едновременност с миналия ориентационен момент, а това означава, че свършеният вид е

¹³ Особено сполучливо е определението на К. Първанов, че историята на глаголният вид в българския език е история на еманципирането на вида от начините на действието (*Първанов 2010:467*).

¹⁴ Примерите са от материали към доклад на тема *Use of perfective non-past in early Church Slavonic homilies*, изнесен по време на международна конференция „Св. Климент Охридски в културата на Европа“, София, 25–28 ноември 2016 г. Не ни е известно текстът на доклада да е публикуван досега.

невъзможен в сегашно актуално време и в актуален имперфект. Разрешаването на това противоречие поражда итеративността в българския език като синкатегориално значение. Когато е налице верига от няколко последователни свършени действия, които се повтарят периодично, употребата на свършения вид е напълно възможна. Тогава веригата като цяло се състои от множество фази, една от които съвпада с акта на комуникация или с миналия момент, а от друга страна, всяко от действията е изчерпано, комплексно (например *Той по някой път отваря и общинската канцелария. Влезе вътре, дигне някоя паяжина с високата си гугла и бърза пак да заключи, да иде на кметската градина. (Чудомир) (Алексова, Никова 2003:139).*

Не е задължително следователно съчетаването на старобългарските сегашни деятелни причастия с глаголи от свършен вид да се дължи на недоразвитост на видовата опозиция. Форми от типа на *прѣходѣщѣ*, *прѣвѣзгласѣ* може действително да показват индиферентност към категорията вид, но може да са доказателство и за обратното – за граматикализация на признака комплексност – в случай че изразяват повторителни или следходни действия. Всъщност още А. Ваян отбелязва, че сегашните деятелни причастията при глаголите от свършен вид съответстват на сегашно време на глаголите от свършен вид, като означават обичайно повтарящо се или възможно действие, например *повелѣ юмоу ходити не тѣмъ въ манастирѣ ... любѣаше же хождениѣ прѣжде не двѣгнѣхъ сѧ* (Супрасълски сборник 562.3–4); *ѧко аште кто видѣтъ матерѣ ѹдолюбѣ мѣка не имѣштѣ н своѣ ѹдо видѣштѣ плачѣштѣ подалѣштѣ сѧ* (Супрасълски сборник 384.21). Ваян отбелязва също така, че сегашните деятелни причастия от глаголи от свършен вид могат да изразяват бъдеще време (например *н възвѣстѣтъ правда юго людемъ родалѣхъ сѧ ѧжѧ сътвори гѣ* (Синайски псалтир 21.32), а при изразяване на възможност се предпочита свършеният пред несвършения вид (например *бѣ же тоу водоносѣ камѣнѣ шестѣ лежаштѣ. по оунищеннѣ нѹденскоу. вѣмѣташтѣ по двѣмѣмъ лн трѣмъ мѣрамъ* Йо 2.6 Мариинско, Зографско, Асеманиево евангелие) (Ваян 2007:378–379). Предпочитането на свършения вид в този случай вероятно се дължи на общност в семантиката на възможните и на следходните действия – възможността по правило се отнася към потенциални, все още нереализирани действия.

И така, ще приемем, че в старобългарския език е съществувала видова, по-точно видово-акционзартна опозиция. Следователно, видовите афикси са били граматически маркери на категорията и с тяхна помощ се е образувала видовата основа. Сега ще разгледаме синтагматичната организация на старобългарските глаголни форми в сегашно време.

Глаголите от I старобългарско спрежение (например *нѣстн*, *коватн*) съдържат в сегашната основа темпорална гласна -е-, чийто статут личи

по това, че се редува с -а-, -о- или 0 (в аориста) и -ѣ- или -а- (в имперфекта) (срв. *Приложение 1*). Непрефигираните глаголи от I спрежение са предимно от несвършен вид и от гледна точка на старобългарската норма са първични, непроизводни глаголи, срв. *ГСтБЕ 1993:272, Добрев 1982: 207, Мейе 1951:229, Вайан 2007:355*. За сегашната основа на глаголите по I старобългарско спрежение може да се изведе следният модел:

+/-pref.¹⁵ – корен – темпорална гласна // 0¹⁶ – окончание

Тук обаче следва да отговорим на следния въпрос: ако глаголи като крастн, нестн, коватн, бъратн и т.н. не са съдържали никакви афикси, а само темпорални гласни, и както вече уточнихме, приемем, че в старобългарския език огромна част от глаголите са били или от свършен или от несвършен вид, по какъв начин при формите по I спрежение се е изразявал глаголният вид. В индоевропейското езикознание е разпространено мнението, че по произход праславянските сегашни форми са наследници на прастарите инфектни основи с тематична гласна -е-. Първичните инфектни е-основи са означавали активно, траещо, непрекратено действие, което по правило е било транзитивно. От непроменената (неусложнена) инфектна основа се е развило сегашното време, например нес-е-тъ, бер-е-тъ (*Добрев 1982:88*). Наследниците на тези глаголи очевидно могат да бъдат само от несвършен вид и така Ив. Добрев предполага, че несвършеният вид изпърво е бил равнозначен на инфектните глаголни е-основи (*Добрев 1982:207*). Подобно обяснение се среща още у А. Мейе, който отбелязва, че глаголите без представка в голямата си част са от несвършен вид, като видът на простите глаголи се определя от характера на древната основа на сегашно време. Тематичните основи на сегашно време от типа берѣ някога са били продължителни (*Мейе 1951:162–163*). Обяснението, че дадени старобългарски глаголи са от несвършен вид, защото в индоевропейския праезик са принадлежали към инфектни, продължителни основи, поражда някои неудобства. Най-същественото от тях е, че подобна трактовка, която лежи върху идеята, че прастари значения са били трансформирани и преосмислени в други в развоя на древните индоевропейски езици (например продължителност в сегашно време, компактност в минало време, състояние в перфект и т.н.), не дава категоричен отговор на въпроса дали праславянският вид е новообразуване. Изложените гледни точки заемат една междинна позиция, като казват, че праславянският вид е

¹⁵ С „+/-pref.“ означаваме това, че глаголят може да бъде или да не бъде префигиран.

¹⁶ Със символа 0 отбелязваме редуване на темпорална гласна с нулев афикс и имаме предвид, че темите не се явяват в 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. на сегашното време.

естествено продължение на индоевропейския, но и на славянска почва са настъпили някои промени като например префиксацията. Но по-нататък следва въпросът защо ако индоевропейският праезик е познавал аспектиалните противопоставяния, те са изчезнали в исторически за-свидетелстваните диалекти и само праславянският е запазил видовата опозиция. Този въпрос, колкото и спекулативно да звучи, всъщност е ключов за разбирането на славянския глаголен вид, който няма аналог в останалите индоевропейски езици. Индоевропейските реконструкции на Т. Гамкрелидзе и В. Иванов (*Гамкрелидзе, Иванов 1984*, реконструкцията на индоевропейското глаголно формообразуване е изложена в Глава V, т. 2) показват, че праславянският аспект е новообразуване и не наследява прастария вид.

Към глаголите от I старобългарско спрежение, според нас, трябва да се приложи същото обяснение, което предлага Г. Герджиков за непро-изводните глаголи от несвършен вид в съвременния български език: при първичните имперфективи несвършеността се имплицира – щом един глагол е неопределен, той по импликация е и несвършен (*Герджиков 1984:164*) (вж. по-горе). След като такова положение е напълно приемливо за съвременния български език, в който съществуват чисти видови двойки, надали имаме основание да отхвърлим подобно допускане и за праславянския и старобългарския език. В тази връзка ни се струва, че не е изключено да става дума за случайно съвпадение между прастария (индоевропейския) несвършен вид и праславянския несвършен вид, например *беретъ*, *несетъ*. Една от типологическите универсалии гласи, че наличието на маркирания член с дадено системоформиращо свойство имплицира наличието на немаркирания член със съответното системо-придобито свойство, но не и обратното – немаркираният член може да съществува и без маркирания (*Герджиков 1999а:66*). Това означава, че несвършеният вид (немаркираният член в нашия случай) е станал такъв едва когато в системата се е появил свършеният вид (маркираният член). Когато на праславянска почва са се появили префигираните пределни и свършени глаголи, съответните първични неопределни глаголи са се превърнали в несвършени по вид; преди това форми от типа на *беретъ*, *несетъ* просто не са имали вид.

Глаголите от II старобългарско спрежение (типа *двѣгнѣти*) съдържат словообразователна наставка *-н-* с инхоативно или еднократно/едноактно значение и темпорална гласна *-ѣ-* в сегашната основа (срв. *Приложение 1*, където може да се види, че във формите, образувани от миналата основа, сегашната темпорална гласна се редува с *0/-ѣ-* в аориста и с *-ѣ-* в имперфекта). Известно е, че глаголите от II спрежение са предимно от свършен вид, само няколко глагола като например *сѣхнѣти* са от несвършен вид, срв. *ГСмБЕ 1993:273*. За старобългарските глаголи,

които съдържат наставката -н-, може да се каже, че това, което ги прави свършени или несвършени, е техният начин на действието. Статалните глаголи от типа на съхнѣтн са несвършени, докато инхотативните или еднократните глаголи, например дѣвнѣтн, канѣтн, мръкнѣтн и т.н., са от свършен вид.

Модел на глаголите по II спрежение в сегашната основа:

+/-pref. – корен – словообразователна наставка -н- –
темпорална гласна // 0 – окончание

Глаголите от III спрежение I разред (типа сѹмѣтн) са статални глаголи, деноминативи или деадективи, образувани със словообразователната наставка -ѣ-, която се явява както в сегашната, така и в миналата основа. Темпоралната гласна -ѣ- от сегашната основа се редува с нула в миналата основа (срв. *Приложение 1*). Когато са непрефигирани, глаголите от този клас са от несвършен вид, като дори при префиксация те не винаги променят своя вид (*Първанов 2010:287*). И при тази група глаголи несвършеният вид се имплицира от начина на действие. В миналата основа глаголите от III спрежение I разред не съдържат темпорална гласна.

Модел на глаголите по III спрежение I разред в сегашната основа:

+/-pref. – корен – словообразователна наставка -ѣ- –
темпорална гласна // 0 – окончание

Напълно идентичен е случаят с глаголите от III спрежение II разред (например нгрѣтн, работѣтн). И в I, и във II разред на III спрежение след словообразователната наставка следва сегашна темпорална гласна -ѣ-, която се редува с нула в миналата основа. Разликата между тези два разреда на III спрежение се състои в това, че глаголите от II разред са преимуществено деноминативи и че при тях наставката -а- не сочи единствен и ясен начин на действието, както е при отименните глаголи за състояние със суфикс -ѣ-. Но бидейки непределни, глаголи като нгрѣтн, копѣтн и под. са от несвършен вид. С този модел са и девербални образувания от като пнѣтн (< пнтн) – итеративни по начин на действие глаголи, които са образувани от първични имперфективи. При тези глаголи -ѣ- не може да е видов суфикс, защото не променя вида на изходния глагол, а само сменя начина на действие.

Модел на глаголите по III спрежение II разред в сегашната основа (нгрѣтн, пнѣтн):

+/-pref. – корен – словообразователна наставка (-а- или -ѣа-) –
темпорална гласна // 0 – окончание

Към глаголите от III спрежение II разред спадат и вторични имперфективи като *посѣкатн* (< *посѣцин*), *познаватн* (< *познацин*), но зад формалното сходство с *нгрѣатн*, *пнѣатн* ('наставка – *ѣ*' в сегашната основа) стоят различни модели на старобългарската синтетична глаголна словоформа. Наставката пред тематичната гласна –*ѣ*– е видов суфикс в случаите, в които променя вида на изходния глагол.

Модел на вторичните имперфективи по III спрежение II разред в сегашната основа (*познаватн*):

+/-pref. – корен – видов суфикс (-*а*- или -*ва*-) –
темпорална гласна // 0 – окончание

Глаголите от III спрежение III разред също трябва да се разделят в зависимост от това какъв модел представят (срв. *Приложение I*). Този разред включва както вторични имперфективи (например *показоватн*), така и деноминативни глаголи като *врачѣватн*, *враждоватн* и т.н.

Модел на десубстантивните глаголите по III спрежение III разред в сегашната основа:

+/-pref. – корен – словообразователна наставка -*ѡѣ*- –
темпорална гласна // 0 – окончание

Модел на вторичните имперфективи по III спрежение III разред в сегашната основа:

+/-pref. – корен – видов суфикс -*ѡѣ*- – темпорална
гласна // 0 – окончание

По отношение на старобългарското състояние наставката -*ѡва*- от миналата основа (независимо дали става дума за деривационния или за видовия суфикс) не бива да се члени като -*ѡв-а*-, т.е. като наставка и аористна темпорална гласна, тъй като -*ѡва*- може да се обобщи и в сегашната основа (срв. христоматийния пример *растръзовѣтъ* в *Супрасълския сборник*), а е недопустимо афикс на миналата основа да характеризира сегашната.

Глаголите от IVA разред на III спрежение (типа *знатн*) са първични, непроеизводни и когато са непрефигирани, са непределни и от несвършен вид. Те също не съдържат темпорални гласни в никоя от формите, образувани от миналата основа, т.е. сегашната темпорална гласна –*ѣ*– се редува с нула в миналата основа (срв. *Приложение I*).

Модел на глаголите по III спрежение IVA разред в сегашната основа:

+/-pref. – корен – темпорална гласна // 0 – окончание

Според синтагматиката на миналата основа III старобългарско спрежение може да бъде поделено на два формални класа. В първия формален клас попадат глаголи като *конъхатн*, *нгрѣхатн*, *посѣхатн*, *показоватн*, *вѣроватн*, *знатн* (т.е. I, II, III, IVA разреди), които не съдържат темпорална гласна в миналата основа. При тези глаголи *-а-* е или част от корена, или словообразователна наставка, или видов суфикс / част от видов суфикс. Във втория формален клас ще поставим глаголи като *глагола-хатн*, *глагола-х-шн*, *рѣпѣхат-а-хатн*, *рѣпѣхат-е-шн*, *показ-а-хатн*, *показ-е-шн*, *пѣс-а-хатн*, *пѣс-е-шн*, *нарѣц-а-хатн*, *нарѣц-е-шн*, *двѣж-а-хатн*, *двѣж-е-шн* и др. от IVБ разред на III спрежение, при които *-а-* според нас е темпорална гласна на миналата основа¹⁷. За това, че при глаголите от IVБ разред на III спрежение суфиксът *-а-* е функционираше именно като темпорална гласна (а не като словообразователна наставка или суфикс за имперфективация например) говорят Н. Ван Вейк, Добрев, Икономова, Тотоманова (*Ван-Вейк 1957: 345; Добрев, Икономова, Тотоманова 1983: 57*). Най-ясното доказателство в подкрепа на тази теза е фактът, че *-а-* в миналата основа никога не се явява в сегашната, а се редува с *-е-*, която без съмнение е темпорална гласна на сегашното време (този формален тип ще бъде подробно разгледан в Глава II).

Модел на глаголите по III спрежение IVБ разред в сегашната основа:

+/-pref. – корен – темпорална гласна // 0 – окончание

По отношение на глаголите от IV спрежение (*хѣдѣхатн*, *вѣдѣхатн*) е нужно да се реши дали в праславянски и старобългарски суфиксът *-н-* е словообразователен или формообразователен (темпорална гласна). Този въпрос изисква специално внимание, тъй като в съвременния български книжовен език *-и-* е темпорална гласна, но не съществуват колебания, че по произход морфемите *-н-* и *-ѣ-* са прастари словообразователни суфикси¹⁸ и затова в старобългарския език могат да се обособят множество словообразователни двойки от типа *жалъ > жал-н-хатн*, *нѣстн > нѣс-н-хатн*, *мрѣхатн > мр-н-хатн* и т.н. Най-силният аргумент срещу евентуалното обявяване на наставките *-н-* и *-ѣ-* за словообразователни е това, че при глаголи като *вѣдѣхатн*, *вѣдѣх-н-хатн* наставката *-н-* от сегашната основа се редува с *-ѣ-* в миналата. Подобно редуване обаче се среща и при глаголи като *вѣр-ова-хатн*, *вѣр-оу-ѣ-шн*, за които няма съмнение, че *-ова-/-оу-* е словообра-

¹⁷ При отименни глаголи като *клеветѣхатн*, *глаголахатн* морфемите *-е-/-а-* от словообразователна гледна точка представляват конверсивни афикси.

¹⁸ По този въпрос вж. *Добрев 1982: 96* и сл.

зувателен суфикс. Словообразователните наставки също като формообразователните афикси могат да имат аломорфи в различните форми от една парадигма. Две са основанията, които ни карат да мислим, че -н- и -ѣ- са словообразователни суфикси. На първо място това са формите за имперфект на IV спрежение (например *хождаахъ*, *прошаахъ*, *молаахъ*), които показват, че темпоралната гласна -ѣ- на имперфекта се е прибавяла не директно към корена, а към запазен суфикс -н-, който в позицията пред друга гласна се е превръщал в йот и е смекчавал предходния консонат. Ако -н- беше темпорална гласна на сегашната основа, тя нямаше да се явява във формите на имперфекта, тъй като афиксите на две противопоставящи се граматически значения не могат да се поставят един след друг в рамките на една синтетична словоформа. Другото, което ни кара да определяме наставките -н- и -ѣ- като словообразователни в старобългарския език, са форми за вторичен несвършен вид от типа на *прѣтрѣпѣватн* (< *прѣтрѣпѣтн*) (Пандекти на Антиох), *раждаатн* (< *родѣтн*) (Шестоднев и др.)¹⁹ и т.н. Тези вторични несвършени глаголи са били образувани, като видовият суфикс е бил поставян след формант -н- или -ѣ-. В славянските езици видовите суфикси никога не са стояли след темпорални гласни, затова не е възможно -н- и -ѣ- да са били темпорални гласни в старобългарския език (друг е въпросът, че в историята на българския език те се превръщат в такива, вж. Глава IV).

Модел на глаголите от IV спрежение в сегашната основа:

+/-pref. – корен – словообразователна наставка -н-/-ѣ- // 0 – окончание

Известно е, че глаголите от I разред на IV спрежение (напр. *горѣтн*, *вндѣтн*, *млъватн*) по начин на действието са статални и като такива са от несвършен вид. Итеративите от IV спрежение (например *ходѣтн*, *водѣтн*, *влауѣтн*) също са неопределени и несвършени по вид.

Атематичните старобългарски глаголи, които понякога се поставят в отделно V спрежение, не са включени в *Приложение I*, тъй като те съдържат единствено чисти основи и окончания, т.е. нямат нито тематични гласни, нито видови суфикси, нито словообразователни наставки. Изключение прави глаголът *нмѣтн*, *нмамъ*, за който обикновено се казва, че е образуван с тематична гласна -а- и че по негов модел възниква III новобългарско спрежение²⁰.

И така, изнесените дотук данни ни карат да мислим, че в старобъл-

¹⁹ Примерите, които са цитирани по конкретни паметници, оттук нататък се дават съгласно написанието в използваното от нас издание или в електронния диахронен корпус и исторически речник на българския език histdict.uni-sofia.bg.

²⁰ Причините за възникването на а-спрежение в българския език ще бъдат разгледани в Глава III.

гарския език глаголният вид е бил граматикализиран, т.е. е бил класификационна категория, закрепена за лексикалното значение на думите²¹. Това е езиково състояние, при което (почти) не съществуват чисти видови двойки и видът се имплицира от начина на действието на съответния глагол. Подобно положение е напълно възможно, ако голяма част от глаголите са разпределени в словообразователни групировки, които показват начина на протичане на действието, а определени начини на действието поради своята семантика отправят глаголите или към свършения, или към несвършения вид. Трудно е да се оспори това, че два глагола могат да се противопоставят едновременно по вид и начин на действието, когато става дума за двойки от типа на *бъратн* и *събъратн*, най-малкото защото такова е положението и в съвременния български език (срв. *бера* и *събера*). Ние допускаме, че първоначално разликата между глаголи от типа на *датн* и *даатн*, *нареџн* и *нареџатн* е била от същия тип: т.е. и по вид, и по начин на действието (вж. Глава II и изложените там хипотези, че глаголите на **-je/o-* са били итеративно-интензивни²²). И тъй като в старобългарския език е имало вид, но не и чисти видови двойки, вторичната имперфективация не е била толкова разпространена в старобългарския език, колкото е в съвременния български език (за развоя на суфиксите за имперфективация вж. Глава III).

4. Темпорални основи

След като разграничихме темпоралните гласни от видовите суфикси и словообразователните наставки, ще се опитаме да проследим съотношението между формообразуващите основи на сегашното време, аориста и имперфекта в старобългарския период²³ (вж. Приложение 2). Това, че старобългарският глагол има сегашна и минала основа, които се противопоставят семантично, като всички минали форми се образуват от миналата основа (аористна/инфинитивна), а всички сегашни форми – от сегашната, е стара и много устойчива идея²⁴. Тя много ясно личи дори

²¹ Класификационна категория е например родът при съществителните имена.

²² За двойки глаголи от типа на *(прн)сагнѣтн > (по)саѣзатн*, *-ѣаѣшн*, *двнѣнѣтн > двнѣзатн*, *-ѣаѣшн* в общи линии е ясно, че се различават както по вид, така и по начин на действието. Доста по-сложен е въпросът докога се запазва това по-старо положение с приблизителни видови съответствия и кога са се появили чисти видови двойки, при кои начини на действието са се появили най-рано и т.н. Принципно не е изключено чисти видови двойки в някои случаи да е имало още в класическия старобългарския език. Но е доста трудно, може би дори невъзможно, да се проследи кога и как вторичните имперфективи са се превърнали в чисти видови съответствия на свършени глаголи, тъй като става дума за много фини семантични нюанси, които едва ли могат да бъдат доловени, когато се бори с мъртъв език.

²³ За пръв път идеите ни за старобългарските темпорални основи са изложени у Ганева 2015б.

²⁴ По отношение на съвременния български език Г. Герджиков използва термина

само от традиционната класификация на старобългарските спрежения, която се прави на базата на сегашната основа и на начина, по който от нея се образува аористната. Приема се, че в исторически план имперфектът се е колебаел между сегашната и миналата темпорална основа, като според някои учени при някои глаголи първоначално е имал своя основа (Вайан 2007:270; Добрев 1982:73). В съвременния български език имперфектът вече разполага със своя формообразуваща основа, която е вариант на сегашната темпорална основа или гравитира към нея. Изложените постановки за противопоставянето на сегашната и миналата основа обикновено се илюстрират с формообразователния тип *зов-е-шн* // *зѣв-а-хъ* // *зѣв-а-лѣ*, *зѣв-а-вѣш-* // *зѣв-а-ахъ* (но нвб. *зов-я-х*), при който разликата между темпоралните основи е очевидна и заради редуването в корена, и заради наличието на тематични гласни. В старобългарския език обаче има минали форми, чиято лексикална основа съвпада с тази на сегашно време, срв. например *дѣнѣн-ѣ-ашѣ* и *дѣнѣн-е-шн*, но *дѣнѣнѣ-хъ*, *кѣн-ѣ-ашѣ* и *кѣн-е-шн*, но *кѣа-сѣ*, *наѣн-ѣшн* и *наѣн-е-шн*, но *наѣа-сѣ*, *рѣк-а-лѣ* и *рѣч-е-шн*, но *рѣхъ* и т.н. В подобни случаи на пръв поглед темпоралната основа на миналите форми е неясна и вероятно затова в езиковедската литература се откриват твърдения, че някои от миналите форми са се образували от сегашната основа, като най-често тези постановки се отнасят за имперфекта²⁵, срв. Харалампиев 2001:141; Тотоманова 2014:132; Добрев, Икономова, Тотоманова 1983:89, 99.

В Приложение 2 може да се види, че от гледна точка на съотношението на темпоралните основи в старобългарския език се обособяват три основни типа: 1) глаголи, при които последователно се разграничават основа на сегашното време, основа на аориста и основа на имперфекта; 2) глаголи, при които се разграничават сегашна от минала основа, като имперфектът се образува от основата на аориста; 3) глаголи, при които формално съвпадат основата на сегашното време и основата на аориста, но се разграничават основа при имперфекта.

Формални маркери на сегашната основа в старобългарския език са темпоралната гласна *-е-* и/или редувания в лексикалната основа. Например при форми от типа на *бер-е-шн* и *бѣр-а-хъ*, *коупоу-ѣ-шн* и *коупова-хъ*, *рѣч-е-шн*, *рѣхъ* и *рѣк-а-хъ*, *дѣнѣн-е-шн*, *дѣнѣ-ѣ*, *дѣнѣ-а-хъ* и *дѣнѣнѣ-хъ* разликата между основата на сегашното време и основата на аориста се символизира чрез редуване в лексикалната основа и редуване на темпорални гласни: *-е-* в основата на сегашно време, *-а-*, *-ѣ-* и нулева морфема – в аорист. В някои случаи, например *трѣпн-шн* и *трѣпѣ-хъ*,

„обобщени основи за време“. На този въпрос ще се спрем по-подробно в Глава IV.

²⁵ Донякъде объркване се внася от факта, че по силата на езиковедската и лексикографската традиция инфинитивът се приема за „основна“ форма на глагола и всички останали форми се сравняват с инфинитива.

граматическата основа съвпада с лексикалната, а редуването в лексикалната основа (чрез аломорфи на словообразователната наставка) е единственият маркер на сегашната и на миналата основа. При глаголите от IV спрежение II разред не съществува никаква формална разлика между основата на сегашното време и на аориста (например ходн-шн и ходн-хъ). При тези глаголи темпоралните значения се изразяват единствено чрез флексията.

Следва да забележим, че в старобългарския език – взет като синхронно състояние – тематичната гласна $-\epsilon-$ се използва само в сегашно време, в останалите форми, възхождащи семантично към сегашната основа (императив и сегашни причастия), тя не може да се сегментира. От тази гледна точка трябва да приемем, че темпоралната гласна $-\epsilon-$ е морфологичен маркер само и единствено на сегашно време, а не изобщо на сегашната основа. Може да се мисли, че старобългарският императив е разполагал със собствена морфема $-\text{н}/-\text{ѣ}$ (например нес-н , нес-ѣ-мъ , маж-н , маж-н-тѣ , маж-ѣ-тѣ), с помощта на която се е образувала неговата граматическа основа, като тази основа е била вариант на сегашната.

Грамматическата основа на аориста в старобългарския език се е образувала чрез нулева морфема или чрез темпоралните гласни $-\text{о}-$ и $-\text{а}-$, които не изключват наличието на редуване в лексикалната основа, например $\text{маж-}\epsilon\text{-шн} // \text{маз-а-хъ}$, $\text{двнги-}\epsilon\text{-шн} // \text{двнг-о-хъ}$, $\text{нд-}\epsilon\text{-шн} // \text{нд-ѣ/нд-}\epsilon\text{}$, $\text{реч-}\epsilon\text{-тъ} // \text{рѣ-хъ}$. Определянето на миналата основа в старобългарския език е съпроводено с редица трудности, които произтичат от съотношението между трите типа аорист – асигматичен и т.нар. първи и втори сигматичен аорист. Достигналите до нас ръкописи показват доста противоречива на пръв поглед картина на аористни форми. На първо място, без никаква видима причина при различните глаголи от I и II спрежение е засвидетелствана различна комбинация от аористни типове. Например глаголят гѣти има форми за първи и втори сигматичен аорист, пастн , падѣ – за асигматичен и втори сигматичен аорист, вѣстн , вѣзѣ – само за втори сигматичен аорист, клѣти – само за първи сигматичен аорист и т.н.²⁶ Второ, някои писмени паметници не познават форми за т.нар. втори сигматичен аорист. А. Ваян и П. Дилс отбелязват, че ох-аористът не се среща в Синайския псалтир, Клоцовия сборник и Мариинското евангелие, но се употребява нерядко в други глаголически ръкописи като Синайския требник, Асеманиевото евангелие, Зографското евангелие. В същото време в Супрасълския сборник и Савината книга, ако се изключи редовно употребяваното рѣхъ , на практика няма форми за първи сигма-

²⁶ Аористните типове при глаголите от класическия старобългарски корпус могат да се видят у *Aitzetmüller 1977*. Данни от различни източници, включващи и покъсни паметници, са обобщени у *Тотоманова, Славова, Ганева 2015* и могат да бъдат открити и в историческия граматически речник на българския език *histdict.uni-sofia.bg*.

тичен аорист при глаголите от I спрежение I разред (*Вайан 2007:265; Diels 1963:240*). А. Тотоманова забелязва, че във Ватиканския палимпсест, който според нея отразява старинни морфологични особености, отсъстват форми за втори сигматичен аорист (*Тотоманова 2009д:236*). Въз основа на това авторката смята, че появата на втория сигматичен аорист може да се датира относително точно: формите не са възникнали преди началото на X в.²⁷ (*Тотоманова 2014:132*). Т. Славова изнася данни, че в текста на Учителното евангелие на Константин Преславски аористната парадигма е почти изцяло засвидетелствана с втория сигматичен аорист, с което на практика твърди, че в началото на X в. в североизточните краища ох-аористът е широко разпространен и вече е изместил асигматичния и първия сигматичен аорист (*Славова 2015:133–134*). Поддръжник на тезата за ранно възникване на втория сигматичен аорист е и Ив. Добрев, като аргументите на Добрев не се базират на състоянието на паметниците, а са чисто лингвистични (*Добрев 1982:86–87*). За асигматичния аорист традиционно се смята, че той някога е бил имперфект, който в праславянския език е сменил значението си, срв. *Добрев 1982:108, 207*. Тази гледна точка почива върху набиващото се на очи формално сходство и съответно генетична връзка със старогръцкия имперфект, както и на факта, че простият аорист от формообразователна гледна точка прилича на сегашното време в старобългарския език, а не на сигматичните аористи. Причината времето и мястото на възникване на старобългарските аористи да са от такова съществено значение за историята на българския език е, че различните аористни типове се образуват от различни лексикални основи и с различни темпорални гласни (-о- и 0), например рѣ-хѣ, речу-е, рѣк-о-хѣ, нѣ-сѣ, нес-о-хѣ и т.н.

Оригинална хипотеза за произхода на старобългарския аорист предлагат Т. Гамкрелидзе и В. Иванов, които доказват, че характерната за индоевропейския праезик бинарна опозиция между сегашно и минало време е заменена от противопоставяне между сегашно време, аорист и имперфект. Според авторите възникването на нови аористни типове в арийско-гръко-арменската диалектна група е довело до преосмислянето на стария неаугментиран аорист с вторични окончания *-m/-s/-t в имперфект. В бележка под линия авторите казват, че сигматичните аористи, които възникват в индо-иранско-гръко-славянската група, най-вероятно са новообразувания, получени в резултат от функционалното

²⁷ Ако се приеме тезата за късната (старобългарска) поява на ох-аориста, има две обстоятелства, които изискват обяснение. Първо, нужно е да се уточни какъв е езиковият механизъм, който е направил възможни форми от типа на рѣкехѣ, например къде в системата съществува формант -о-, който евентуално да се декомпозира и да се преосмисли като темпорална гласна на аориста. И второ, защо във формообразуването на предполагаемия нов аорист не е била използвана напълно ясната и еднозначна темпорална гласна -а-, т.е. защо не са образувани форми от типа на *ндѣхѣ по модела на пнѣхѣ.

преосмисляне на прастария формант *-s-. Първоначално това е бил показател за непрезентно значение и това е дало възможност този формант да бъде преосмислен в маркер на модални или непрезентни темпорални категории в индоевропейските езици (*Гамкрелидзе, Иванов 1984:389*). Току-що приведеното мнение на практика казва, че старогръцкият неаугментиран имперфект не е наследник на индоевропейски имперфект, а на по-стара форма за минало време, която е съществувала още преди планът на миналото да се разчлени на имперфект и аорист и да се появи имперфектът. Това означава, че старобългарският асигматичен аорист също възхожда към най-стария индоевропейски претерит, доколкото не подлежи на съмнение, че старогръцкият имперфект и старобългарският прост аорист са наследници на една и съща прастара форма. По този начин логичен отговор получава въпросът защо простият аорист и сегашното време толкова много си приличат – в индоевропейския праезик те са били образувани от една и съща основа и единствената разлика между тях е била е формантът *-i- в т.нар. първични окончания при сегашното време, срв. *nese-si // *nese-s, *neseti // *neset (стб. несеши // несе, несетъ // несе) (за първичните и вторичните окончания и статута на *-i- вж. Глава V).

Тезата на Т. Гамкрелидзе и В. Иванов за развоя на индоевропейската темпорална система според нас е напълно приемлива и дори в нейна подкрепа могат да се приведат и допълнителни доказателства извън изложените от авторите. Едно от най-важните следствия от тази идея е това, че някога всички глаголи са имали форми за асигматичен аорист. Ако към това прибавим и допускането на Гамкрелидзе и Иванов, че сигматичните аористи са по-късни (образувани след разпадането на индоевропейската езикова общност), ще разполагаме със сериозна хипотеза за предисторията на старобългарските аористи. Би могло да се мисли, че аористните типове са възниквали последователно, като са се наслагвали един върху друг, т.е. един нововъзникващ тип не измествал изведнъж и изцяло предишните, а е заемал само част от позициите. Развоят не е бил равномерен нито по отношение на всички глаголи, нито по отношение на всички лица и числа (срв. например парадигмата рѣхъ – рече със сигматична форма за 1 л. ед. ч. и асигматична за 2 и 3 л. ед. ч.). Някои форми са били образувани по по-нов аористен тип, а при други до късно, та дори до ден днешен, се пазят по-архаични форми. Подобна хипотеза може да обясни и конкуренцията между аористите в старобългарските паметници.

Ако приемем, че в ранния праславянски език всички глаголи от I спрежение I и II разред са имали форми за асигматичен аорист, образуван без редуване спрямо лексикалната основа на сегашно време, става ясно и защо съществуват нелични глаголни форми, които от формална

гледна точка създават впечатление, че възхождат към сегашната основа. Съвсем не е задължително форми от типа на *оумьр-ъш-/оумрь-лъ* (срв. *мьр-є-шн*, но *мрь-хъ*), *рек-ъш-/реу-єн-* (срв. *реу-є-шн*, но *рь-хъ*) да са формално свързани с основата на сегашно време: подобни минали причастия също се образуват от основата на аориста, но не на първия сигматичен, а на асигматичния аорист, чиято лексикална основа съвпада с тази на сегашно време.

К. Мирчев, който е привърженик на тезата за късна поява на втория сигматичен аорист, твърди, че форми от типа на *прндъ* и *нѣсъ* са се чувствали напълно изолирани сред многобройните форми с окончание *-хъ* и без удължена коренна гласна (срв. *вндѣхъ*, *молнхъ*, *глаголахъ*) и затова са били преобразувани по пътя на уеднаквяването, т.е. по пътя на аналогията с формите на глаголите с инфинитивна основа на гласна (Мирчев 1963:192). Може би тезата на К. Мирчев, че формите на втория сигматичен аорист отговарят на стремеж към уеднаквяване, не може да бъде приета напълно безрезервно от гледна точка на постановките на езиковата типология, съгласно които флективните езици се стремят да поддържат различни формални групировки в рамките на склонението и на спрежението. Но по-същественото тук е това, че „предимството“ на т.нар. втори сигматичен аорист пред първия при глаголите от I и II спрежение действително е в наличието на реална морфема, маркер на аориста (темпоралната гласна *-о-*), срв. *нѣс-ъ* и *нес-о-хъ*, *двнгнѣхъ* и *двнг-о-хъ*. Темпоралната гласна *-о-* еднозначно сочи аориста, докато *-а-*, която характеризира първия сигматичен аорист, може да се явява във всички минали форми (миналите причастия, инфинитива, имперфекта и т.н.), срв. *бър-а-хъ*, *бър-а-лъ*, *бър-а-въш-* и т.н.

Както вече се каза, в историята на българския език имперфектът е сменил формообразуващата си основа. Първият опит да се обясни тази промяна принадлежи на К. Мирчев. Той припомня, че окончанията на аориста и на имперфекта са се изравнили в историята на българския език, а след това контрахирането на гласните *аа* в *а* и на *ѣа* в *а* при имперфекта е докарало до пълна омонимия с формите на аориста I л. ед. и мн. ч.²⁸ Точно в създалата се опасност от настаняване на пълна омонимия във формите на минало свършено и минало несвършено време, според К. Мирчев, трябва да се търси обяснение на най-знаменателния факт от развоя на имперфектните форми, а именно на почина да се образуват не от инфинитивната, а от сегашната основа на глаголите (Мирчев 1963:193–194). В проучването на историята на граматическата основа на имперфекта голяма роля играе една статия на Г. Герджиков от 1988 г., в която авторът отхвърля обясненията на К. Мирчев и излага идеята, че на

²⁸ Тук става дума за промяната: *бъраахъ* > *бърахъ* (I л. ед. ч. имперфект) и *бърахъ* (I л. ед. ч. аорист).

смяната на основа на имперфекта трябва да се гледа като на сигнал за извършваща се промяна в значението на това глаголно време и начало на трансформацията на българската темпорална система. Според Герджиков имперфектът е сменил формообразуващата си основа и значението си към края на старобългарския период, тъй като тогава в паметниците започват да се явяват форми от типа на *зѡвѣашѣ* вместо *зѡваашѣ* (Герджиков 1988). Тезата на Герджиков, че смяната на граматическата основа на имперфекта се дължи на промененото значение на това глаголно време, трудно може да бъде оспорена²⁹. Но и Герджиков, и К. Мирчев не разглеждат детайлно съотношението между имперфектната основа и аористната, която се проявява в три формални типа, а само сравняват старобългарски с новобългарски имперфектни форми и това, според нас, възпрепятства правилното датиране на промените.

От Приложение 2 може да се види, че по отношение на основата на старобългарския имперфект се обобщават три формални типа. При една част от глаголите имперфектът се образува от основата на аориста (например *зѡв-а-ахъ*, *коупова-ахъ*, *вндѣ-ахъ*). При глаголите, при които по принцип не се прави разлика между сегашната и миналата основа, имперфектът се образува с морфема *-ѣ-/-а-*, прибавена след лексикалната основа (например *ношаахъ*). Има и една група глаголи, при които имперфектът се образува с морфема *-ѣ-* от лексикална основа, формално съвпадаща с тази в сегашно време и различна от аористната (например *двнѣ-ѣ-ахъ* и *двнѣ-ѣ-шн*, но *двнѣ-ѣ-хъ*). В тази група обаче се включват и глаголите от I спрежение I и II разред, за които, както вече уточнихме, не може еднозначно да се реши дали става дума за лексикалната основа на сегашното време или на аориста.

Комбинацията от тези три формални типа в рамките на старобългарския имперфект дава основание да се мисли, че първоначално морфемата *-ѣ-* е била темпорална гласна на имперфектната основа, която от

²⁹ Доста сложен е въпросът какво е било значението на имперфекта, преди да се превърне в относително време, каквото според Герджиков е в съвременния български език. Авторът твърди, че първоначално това глаголно време е носело два признака: 'претеритност' и 'бикоординираност', докато аористът е имал един признак – 'претеритност', т.е. аористът и имперфектът са се противопоставяли само по един признак. Признакът 'бикоординираност' се е включвал в признака 'претеритност'. В скоби Герджиков пояснява, че 'бикоординираност' означава допълнителна ориентация на действието спрямо минал момент. Едно от доказателствата в подкрепа на тази теза е по-голямата усложненост на формите на имперфекта по отношение на формите на аориста, срв. *бѣахъ*: *бѣаахъ* (Герджиков 1988:132). От обясненията на Герджиков не става много ясно по какво признакът 'бикоординираност' се отличава от 'индиректност' (за признака 'индиректност' вж. т. 1.), а и авторът повече не се връща към този въпрос в работите си върху темпоралната система на българския език. Освен това по-голямата усложненост на имперфекта в много случаи се изчерпва с по-дълго окончание, срв. *ндѣ-ѣ-шн*, *ндѣ-ѣ-хъ* и *ндѣ-ѣ-ахъ*, които съдържат корен, темпорална гласна и окончание (вж. Приложение 2).

своя страна е била вариант на миналата основа. Аргументите в подкрепа на подобно предположение са няколко. На първо място, съществуването на форми от типа на зъваахъ, коваахъ, въръахъ ясно показва, че старобългарският имперфект действително е свързан с миналата основа. Второ, съществува аналогия между форми от типа на нес-о-хъ, вѣд-о-хъ, рѣк-о-хъ, маѣт-о-хъ и нес-ѣ-хъ, вѣд-ѣ-ахъ, рѣч-а-хъ, маѣт-ѣ-ахъ. След като приемаме, че нес-о-хъ и вѣд-о-хъ са форми, образувани от миналата основа с темпорална гласна -о-, не би трябвало да отхвърляме възможността нес-ѣ-хъ и вѣд-ѣ-ахъ също да са образувани от миналата основа с темпорална гласна -ѣ-. Нека да напомним и това, че от гледна точка на техния произход окончанията на аориста не съвпадат с окончанията на имперфекта, т.е. на теория са били фонетично възможни и форми без -ѣ- и тези форми не биха съвпаднали със съответните форми на аориста, срв. *рѣк-ахъ, *пад-ахъ, *нош-ахъ, *двѣгн-ахъ и т.н., т.е. невалидно е и евентуалното обяснение, че -ѣ- се прибавя, за да се избегне нежелана омонимия. Освен това историята на българския глагол не познава случаи на чисти тематични гласни, които само създават формално многообразие в спрежението, но не са носители на граматическа семантика. Така че и -ѣ- надали е имала функция на съединителна гласна, на морфема, която просто е разширявала лексикалната основа, за да я свърже с окончанията за лице, число и време -ахъ, -ашѣ и т.н. И не на последно място бихме могли да изтъкнем и това, че в средновековните руски паметници са регистрирани имперфектни форми с -а-, например грѣд-а-хъ, крѣд-а-ахъ, жнѣ-а-хъ, нстрѣгн-а-хъ, постгн-а-хъ, скрѣб-а-хъ, гор-а-хъ и подобни. Според нас най-правдоподобно би било обяснението, че в руския език (в който не е извършена смяна на формообразуващата основа на имперфекта като част от трансформацията на темпоралната система) при някои глаголи -а- е била обобщена като темпорална гласна на имперфекта. Изброените форми от руски паметници са аналогични на българските, като единствено гласната е различна. Тези форми съответстват на едно по-старо състояние, в което -ѣ- или -а- са темпорални гласни на имперфекта, без да сочат сегашната основа.

Всичко това ни кара да считаме, че старобългарският имперфект в някои случаи се е образувал от основата на аориста, а в други – е имал собствена граматическа основа (с темпорална гласна -ѣ-), която е била вариант на миналата основа³⁰. Темпоралната гласна -ѣ- се е явявала единствено във формите на имперфекта, т.е. тази морфема е била негов еднозначен маркер. Така вече можем да отговорим на въпроса как трябва да се отнасяме към появата на неголям брой нови имперфектни форми от типа на зовѣашѣ, трѣбѣашѣ, женѣахомъ и още няколко подобни в ста-

³⁰ Всичко това означава, че действително първоначално е съществувала семантична връзка между аориста и имперфекта, а не между имперфекта и сегашното време.

робългарските паметници – това действително ли са форми със сменена основа и отразяват ли настъпила промяна в значението на имперфекта, както настоява Г. Герджиков (вж. по-горе) . Според нас старобългарски форми като *зѡвѣашѣ* все още не сигнализират смяна на формообразуващата основа на имперфекта като следствие от променената му семантика, защото имперфектът е имал собствена темпорална гласна -ѣ-, и следователно наличието ѝ в словоформата е било достатъчно условие, за да се формализира това глаголно време. По-просто казано, не е изключено форми от типа на *зѡвѣашѣ* да са новообразувания по модела на *ндѣахъ*, *двнѣахъ* и под., но без все още да е започнал процесът на смяна на формообразуващата основа на имперфекта. Можем да забележим, че формите от типа на *зѡвѣашѣ* се появяват приблизително по същото време, когато *рѣкохъ* измества *рѣхъ*³¹.

³¹ Смяната на значението на имперфекта и времето на извършване на промяната ще бъдат коментирани в Глава IV.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1.
Синтагматични модели на синтетичните
глаголни словоформи в
старобългарския език³²

Спрежение и разред ³³	Основа на сегашно време	Основа на аориста
I-I вѣстн	вѣд-ѣ-шн корен – темпорална гласна -ѣ- – окончание	вѣ-сѣ корен – окончание вѣд-ѣ корен – окончание вѣд-ѣ-хѣ корен – темпорална гласна -ѣ- – окончание
I-II мрѣтн	мрѣ-ѣ-шн корен – темпорална гласна -ѣ- – окончание	мрѣ-хѣ корен – окончание мрѣ-ѣ-хѣ корен – темпорална гласна -ѣ- – окончание мрѣ-ѣ корен – окончание
I-III бѣратн	бѣр-ѣ-шн корен – темпорална гласна -ѣ- – окончание	бѣр-а-хѣ корен – темпорална гласна -а- – окончание

³² Таблицата представя морфемния състав на старобългарски форми, взети от синхронна гледна точка и без оглед на произхода на съответните форманти. В колона „сегашна основа“ е посочена единствено формата за 2 л. ед. ч., в която личи сегашната темпорална гласна. Както е известно, завършеците на 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. -ѣ, -ѣѣ, -ѣтъ, -ѣтъ, -тъ представляват окончания за лице, число, време и наклонение и в тях не може да се разчлени темпорална гласна. Таблицата не включва цялата старобългарска парадигма с всички изменяеми и неизменяеми форми, тъй като те са извън темата на настоящата работа.

³³ В Приложение 1 и Приложение 2 с римски цифри се отбелязват номерата на спреженията и разредите, като на първо място стои номерът на спрежението.

II-I з _н нѣтн	з _н -н-ѣ-шн корен – словообразователна наставка -н- – темпорална гласна -ѣ- – окончание	з _н -нѣ-хъ корен – словообразователна наставка -нѣ- – окончание
II-II д _в нѣнѣтн	д _в нѣ-н-ѣ-шн корен – словообразователна наставка -н- – темпорална гласна -ѣ- – окончание	д _в нѣ-ѣ корен – окончание д _в нѣ-ѣ-хъ корен – темпорална гласна -ѣ- – окончание д _в нѣ-нѣ-хъ корен – словообразователна наставка -нѣ- – окончание
III-I ѡ _у мѣтн	ѡ _у м-ѣ-ѣ-шн корен – словообразователна наставка -ѣ- – темпорална гласна -ѣ- – окончание	ѡ _у м-ѣ-хъ корен – словообразователна наставка -ѣ- – окончание
III-II н _г рѣтн, п _н вѣтн	н _г р-ѣ-ѣ-шн, п _н -вѣ-ѣ-шн корен – словообразователна наставка -ѣ-/-вѣ- – темпорална гласна -ѣ- – окончание	н _г р-ѣ-хъ, п _н -вѣ-хъ корен – словообразователна наставка -ѣ-/-вѣ- – окончание
III-II п _о сѣкѣтн, п _о знѣвѣтн	п _о -сѣк-ѣ-ѣ-шн, п _о -знѣ-вѣ-ѣ-шн представка – корен – видов суфикс -ѣ-/-вѣ- – темпорална гласна -ѣ- – окончание	п _о -сѣк-ѣ-хъ, п _о -знѣ-вѣ-хъ представка – корен – видов суфикс -ѣ-/-вѣ- – окончание
III-III к _о у _п овѣтн	к _о у _п -ѡ _у -ѣ-шн корен – словообразователна наставка -ѡ _у - – темпорална гласна -ѣ- – окончание	к _о у _п -ѡ _у -хъ корен – словообразователна наставка -ѡ _у - – окончание

III-III показоватн	по-каз-ѡѣ-и-шн представка – корен – видов суфикс -ѡѣ- – темпорална гласна -ѣ- – окончание	по-каз-ѡва-хъ представка – корен – видов суфикс -ѡва- – окончание
III-IVA знаи	зна-и-шн корен – темпорална гласна -ѣ- – окончание	зна-хъ корен – окончание
III-IVБ глаголатн	глаголъ-ѣ-шн корен – темпорална гласна -ѣ- – окончание ³⁴	глагол-а-хъ корен – темпорална гласна -а- – окончание
IV-I вѣлѣи	вѣл-и-шн корен – словообразователна наставка -и- – окончание	вѣл-ѣ-хъ корен – словообразователна наставка -ѣ- – окончание
IV-II жални	жал-и-шн корен – словообразователна наставка -и- – окончание	жал-н-хъ корен – словообразователна наставка -н- – окончание

³⁴ В целия IV разред на III спрежение пред тематичната гласната стои йота или получен от йотация палатал с морфонологична стойност. За удобство на изложението засега се абстрахираме от тази съществена особеност, но тя ще бъде коментирана подробно в Глава II.

ПРИЛОЖЕНИЕ 2.

Съотношение между формообразуващите основи на сегашното време, аориста и имперфекта

Формален тип ³⁵	Граматическа основа в С.	Граматическа основа в Ао.	Граматическа основа в Имп.
С.: Ао.: Имп.	образува се с -ε- (и редувания в лексикалната основа)	образува се с редувания в лексикалната основа и/или -ο- или 0	образува се с -ϕ-
I-I вєстн	вєΔ-ε-шн	вϕ-сЪ, вєΔ-ο-χЪ, вєΔ-ε	вєΔ-ϕ-ΔχЪ
I-II мρѣтн	мьρ-ε-шн	мρϕ-χЪ, мьρ-ο-χЪ, мьρ-ε	мьρ-ϕ-ΔχЪ
II-I мннѣтн	мнн-ε-шн	мннϕ-χЪ	*мнн-ϕ-ΔχЪ ³⁶
II-II Δвн҃гнѣтн	Δвн҃гн-ε-шн	Δвн҃г-Ъ, Δвн҃г-ο-χЪ, Δвн҃гнϕ-χЪ	Δвн҃гн-ϕ-ΔχЪ
III-IVA бρатн	бρѣ-шн	бρΔ-χЪ	бρѣ-Δ-ΔχЪ
С.: Ао./Имп.	образува се с -ε- и/или редувания в лексикалната основа	образува се с -Δ-, 0 и/или редувания в лексикалната основа	образува се от основата на Ао.
I-II бьρатн	бєρ-ε-шн	бьρ-Δ-χЪ	бьρ-Δ-ΔχЪ

³⁵ В таблицата са използвани следните съкращения: С. – сегашно време, Ао. – аорист, Имп. – имперфект; двоеточието показва съотношение, „редуване с“, например „С.: Ао./Имп.“ следва да се разбира като „основата на С. се редува с миналата основа (на Ао. и на Имп.)“.

³⁶ Това е предполагаема форма, реконструирана от нас, тъй като засега не сме открили писмено зафиксирани имперфекти при глаголите от II спрежение I разред в паметниците от старобългарския период.

ИСТОРИЯ НА ГРАМАТИЧЕСКИТЕ ОСНОВИ

III-II HГpaTH	HГpa-Te-шH	HГpa-xъ	HГpa-axъ
III-III KoyпoBaTH	KoyпoB-Te-шH	KoyпoBa-xъ	KoyпoBa-axъ
III-IVa ZHaTH	ZHa-Te-шH	ZHa-xъ	ZHa-axъ
III-IVб ПлaKaTH	ПлaK-Te-шH	ПлaK-a-xъ	ПлaK-a-axъ
IV-I Beл'бTH	BeлH-шH	Beл'б-xъ	Beл'б-axъ
C./Ao.: Имп.	не се различава от основата на Ao.	не се различава от основата на C.	образува се с -б-
IV-II HocHTH	HocH-шH	HocH-xъ	HocH-a-xъ

ГЛАВА II.

ГЛАГОЛИТЕ С *-NE-* И **-JE/O-* И ВЪПРОСЪТ ЗА
ОРГАНИЗАЦИЯТА НА СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ
СПРЕЖЕНИЯ

1. Броят на старобългарските формални класове при глагола

Наличието на чисто формални групировки във флективните езици – спрежения, разреди и склонения – може да се обясни с доминантната на флективния езиков тип. В рамките на езиковата типология се приема, че чрез различните формални типове се подчертава границата между лексикалната основа, граматическата основа и флексията. На първо място така изпъква разликата между това, което е морфологизирано, и това, което не е, между лексикалното и граматическото. Чрез ясното разграничение между граматическата основа и флексията се подчертават тези морфологически значения, чийто изразител е граматическата основа: това са значения, пряко произтичащи от природата на съответната част на речта (вид и време при глагола, род при съществителните). Различните формални типове и граматически основи често се създават с помощта на тематични суфикси, срв. нвб. *бер-е-ш*, *ход-и-ш*, както и старобългарските *слов-ес-е*, *плем-ен-е*.

Според И. Гаравалова в старобългарския език тематичните афикси на отделните спрежения и разреди създават чисто формални класове, които само в историческа перспектива и само отчасти могат да се свържат с някаква семантика (*Гаравалова 2003:151*). Що се отнася до броя на формалните класове при глагола, традиционно определяни като пет в старобългарския език и три в съвременния български език, авторката се присъединява към мнението на Г. Герджиков от негов непубликуван труд, че става дума преди всичко за разлики в принципите на класифициране, тъй като първите три старобългарски спрежения имат една и съща тематична гласна *-e-*, която се намира в различно фонетично обкръжение¹.

¹ Т.е. след непалатал, след суфиксално *-n-* или след йота/палатал, срв. *бер-е-шн*, *двнн-е-шн* и *маж-е-шн*.

Според Герджиков в историята на българския език т.нар. спрежения, т.е. формалните разлики според начина на образуване на сегашната основа или на единствената основа (както е при III новобългарско спрежение), не са намалели и дори са се увеличили, защото е възникнало новото трето спрежение, което няма обобщена основа за време, т.е. не прави разлика между сегашната и аористната основа. В рамките на старото спрежение (I и II новобългарско спрежение) разделянето на глаголите се извършва въз основа на изосемични гласни (-*e*- или -*u*-), т.е. това е една формална класификация. Между старото спрежение като цяло и новото III спрежение съществува смислово различие (Гаравалова 2003:191–192). Така Герджиков, а след него и Гаравалова, отхвърлят традиционната класификация на старобългарските спрежения и приемат, че съществували два формални класа: *e*- и *u*-спрежение, към които впоследствие се е прибавило и новото *a*-спрежение (за историята на *a*-спрежение вж. Глава III).

Ясно е обаче, че в I старобългарско спрежение се събират първични (най-често несвършени) глаголи и техните префигирани варианти. Във второ старобългарско спрежение са глаголи със словообразователна наставка -*n*-, които в огромната си част са от свършен вид. Вторичните несвършени глаголи са оформени по III старобългарско спрежение. Що се отнася до IV старобългарско спрежение, то се характеризира с отсъствие на темпорална гласна както в сегашната, така и в аористната основа: там -*n*- и -*ъ*- са словообразователни наставки. Следователно групирането на старобългарските спрежения (т.е. разпределението на глаголите във формални класове) е резултат от комбинацията на два фактора. На първо място това е наличието/отсъствието на темпорална гласна в сегашната основа, което разделя старобългарските спрежения на две: тематично *e*-спрежение и атематично *u*-спрежение. След това като класификационен признак идва характерът на фонемата пред темпоралната гласна -*ε*- (непалатал, суфиксално -*n*- и йота/палатал), като тези формални критерии от традиционната класификация по особен начин се пресичат със словообразователните типове и с видообразуването. Можем ли тогава да твърдим, че има смислови разлики между първите три старобългарски спрежения? За да се отговори на този въпрос, трябва подробно да се разгледат глаголите от старото III спрежение IVБ разред, но те няма как да бъдат анализирани без глаголите от II спрежение, с които са образували деривационни и видови двойки (вж. Приложение 3 и 3А).

От синхронна гледна точка глаголите от II старобългарско спрежение могат да бъдат словообразователно оформени, но непроизводни (например бълснѣтъ, *gasnŋti > оугаснѣтъ, дѣхнѣтъ, дръзнѣтъ). Друга част от глаголите с наставка -*n*- са производни от глаголи от I старобългарско спрежение, например зѣтъ, зѣбѣ > зѣбнѣтъ; вѣштн > *bĕgnŋti > вѣбнѣтъ. Глаголите от типа на манѣтъ (< *mati, maĭo) са производни от

първични глаголи, които принадлежат на III старобългарско спрежение. Глаголите с наставка -н-, които са производни от многократни (многоактни, мултипликативни) глаголи от III спрежение (например *клепатн* > **klepnŋti* > *закленѣтн*; *капатн* > *канѣтн*; *пльзатн* > *пльзнѣтн*; *хапатн* > **хαρnŋti*) са с еднократен (едноактен) начин на действието. С инхоативен начин на действието са глаголите с наставката -н-, които са производни от глаголи на състоянието (например *мльчатн* > **mlŋknŋti* > *нзмлькнѣтн*), както и тези със стар носов инфикс в сегашната основа (*сѣстн*, *сѣдѣшн*; *лѣшн*, *лѣжѣшн*; *сѣрѣстн*, *сѣрѣцѣшн*; *обѣрѣстн*, *обѣрѣцѣшн*) (вж. класификация на словообразователните значения на глаголите от II старобългарско спрежение в *Приложение 3*).

За наставката -н- се приема, че е прастар (индоевропейски) словообразователен суфикс, който се е прибавял в първа позиция след глаголния корен (*Гамкрелидзе, Иванов 1984:344*). Гамкрелидзе и Иванов отбелязват, че не е възможно да се възстанови първоначалното значение на този суфикс, тъй като той е засвидетелстван в множество несвързани помежду си функции в индоевропейските езици – може да изразява каузативно, каузативно-транзитивно, интранзитивно или перфектно значение. Това означава, че тези функции на афикса са се развили сравнително късно в отделните индоевропейски диалекти (*Гамкрелидзе, Иванов 1984:346–347*).

От гледна точка на словообразуването наставката -н- има функция, която е сходна с тази на представките – променя лексикалното значение на глаголите и носи значението пределност чрез инхоативния и еднократния начин на действието. В този смисъл активизирането на наставката -н- на праславянска почва следва да се свърже с възникването и изграждането на видовата опозиция.

Това, което свързва глаголите от старобългарското I и II спрежение, е възможността да образуват форми за прост (асигматичен) аорист и за т.нар. втори сигматичен аорист. При глаголите от II спрежение, чийто корен завършва на съгласна, словообразователната наставка -н- изпада във формите на простия и на *ох*-аориста, например *оусѣпѣ* (*оусѣнѣтн*), *нстопохъ*, *нстопѣ* (*нстонѣтн*), *оугльбохъ*, *оугльбѣ* (*оугльбнѣтн*) и т.н., затова форми от типа на *двнѣгъ*, *двнѣжѣ* (*двнѣгнѣтн*) наподобяват *падѣзъ*, *падѣ* (*паствн*).

Както отбелязахме, ключът за разбирането на произхода и някогашното значение на III старобългарско спрежение са глаголите от IVБ разред, които от синхронна гледна точка не съдържат словообразователни или видови наставки, а -а- и -ѣ- са темпорални гласни съответно на миналата и на сегашната основа. Глаголите от този формален тип са твърде разнородни откъм произход и словообразователно и граматическо значение. Голяма е групата на непроизводните от гледна точка на

старобългарското състояние глаголи, например гадатн, гѣятн, казатн, капатн и т.н. За някои от първичните от гледна точка на старобългарското състояние глаголи (например мазатн) се предполага, че са по произход дуративи, образувани с удължена отгласна степен от незапазени в славянските езици изходни глаголи (срв. *ЭССЯ, т. XXIII:23–25*). Глаголът дѣнзатн, -жешн е бил многократен по начин на действието и от него се е образувал дѣнгнѣтн. След прибавянето на видов суфикс (срв. дѣнзатн, -закѣшн) този глагол се е превърнал в несвършен корелат на дѣнгнѣтн (дѣнзатн, -жешн > дѣнгнѣтн → дѣнгнѣтн > дѣнзатн, -закѣшн). Една част от първичните глаголи са с оноματοпоетичен корен (например клѣпатн), като в III спрежение IVБ разред се включват и словообразователно оформени, но немотивирани звукоподражателни глаголи от типа на банскатн, плескатн. Със звукоподражателен корен са и някои деноминални глаголи от типа на рѣпѣтатн (< рѣпѣтъ). Глаголи като лнѣятн, лѣятн (< лнтн), маѣятн (< *matī, majō), рѣятн (< *ritī) представляват непрефигирани итеративи, образувани от първични несвършени глаголи. Към III спрежение IVБ разред принадлежат и някои вторични имперфективи от типа на даѣятн (< датн), лѣгатн, -жешн (< лѣцн, лѣгѣ), наѣнцатн, -ѣшн (< наѣцн), вѣзатн (< вѣкнѣтн) и др. (вж. *Приложение 3А*, в което глаголите от III спрежение IVБ разред са класифицирани според словообразователното и граматическото си значение).

Събирането на толкова разнородни глаголни форми в IVБ разред на III спрежение поставя въпроса за произхода и значението на *-je/o-форманта. А. Мейе счита, че е съществувал древен вторичен (т.е. поставя се и след производни основи, не само след корени) суфикс *-ye/o-, който се употребява при сегашно време в множество исторически засвидетелствани индоевропейски езици (*Мейе 1938:232*). Редица форми, в това число славянските лнжѣ, вѣжѣ, карат Мейе да мисли, че суфиксът *-ye/o- няма никакво самостоятелно значение, а с него единствено се образуват форми за сегашно време (*Мейе 1938:233*). На друго място Мейе пише, че суфиксът *-je/o- в индоевропейския праезик е бил основа на сегашното време и никога на аориста и като следствие от това славянските глаголи със сегашно време на *-je- принадлежат на несвършения вид, като дори прибавянето на представка не променя техния вид (*Мейе 1951:179*). Следва да уточним, че в разбиранията на Мейе вторични имперфективи от типа на падаѣтн, падаѣшн, събнѣятн, събнѣяѣшн също са глаголи на *-je-. Друга много разпространена гледна точка е, че в глаголи от типа на даѣятн, даѣшн има протеза на -j- пред гласна, която се намира след друга гласна, т.е. в хиатно положение². Поддръжниците на тази гледна точка явно приемат, че при глаголи като даѣятн, даѣшн не може

² За протетичната йота вж. цитираната литература у *Велчева 1980:78* и сл.

да се говори за прастара морфема **-je-*, която е носител на някакво значение. Но при глаголите, чиято основа завършва на съгласна, присъствието на *-j-* очевидно не може да се обясни с протеза, срв. *кажѣшн*, *нарнѣшн*, *трѣжѣшн*, както и *колѣшн*, *клатн*, *ворѣшн*, *вратн* (разред IVA). Глаголи като *вратн*, *ворѣшн*, както и *стенатн*, *стениж*, **ројѣ*, **golgoliti*, **tortoriti*, които означават издаване на ритмични звуци, В. Иванов определя като итеративно-интензивни. Авторът нарича прастарите глаголи със сегашно време на **-ye/o-* сематичен клас и счита, че към този клас първоначално са принадлежали и глаголите с редуплицирана основа, както и итеративите с наставка *-sk-*. В. Иванов се противопоставя на идеята, че глаголите на **-ye/o-* са късна балто-славянска иновация, тъй като съществуват и в други западни индоевропейски езици (Иванов 1981:103–104). Ив. Добрев изказва друга оригинална хипотеза: глаголи от типа на *даѣшн*, *каплѣшн*, *двнжѣшн*, *гьблѣшн* са производни глаголи от несвършен вид, оформени с наставка *-i-*, която служи за образуване и на праславянските итеративни глаголи (Добрев 1981:209).

Въпросите около произхода на **-je-* са основно два: това един формант **-je-* ли е, или са два (т.е. *-j-* (**-i-*) и **-e-*); фонетична или морфологична е причината за появата на *-j-* пред *-e-*. От гледна точка на семантиката на тези глаголи тезата на Ив. Добрев, че зад сложната (тематична) наставка **-i-e-* стои суфикс за образуване на итеративи, звучи логично. Това, което хвърля сянка на съмнение, е фактът, че *-j-* често се явява само в сегашната, но не и в миналата основа, което не е много типично за словообразователните суфикси. Освен това дори ако вземем само вторичните имперфективи от този клас, те пак не са единни от формална гледна точка. Да разгледаме итеративните и вторичните несвършени глаголи от т. 3 и 4 на Приложение 3А:

**dvig-ti*, *dvig-q* > *двнз-а-тн*, *двнж-ѣ-шн*: *-j-* се явява само в сегашната основа; палаталът в миналата основа е получен по III палатализация

лн-тн, *лн-ѣ-шн* > *лн-ѣ-тн*, *лѣ-ѣ-тн*, *лѣ-ѣ-шн*: *-j-* се явява и в миналата, и в сегашната основа; производният глагол е с друга отгласна степен

**ma-ti*, *ma-j-q* > *ма-ѣ-тн*, *ма-ѣ-шн*: *-j-* се явява и в миналата, и в сегашната основа

**ri-ti*, *ri-j-q* > *рѣ-ѣ-тн*, *рѣ-ѣ-шн*: *-j-* се явява и в миналата, и в сегашната основа; производният глагол е с друга отгласна степен

сѣмѣ-тн, *сѣмѣ-ж* > *сѣм-ѣ-тн* *сѣ*, *сѣ-ѣ-ж* *сѣ*: *-j-* се явява и в миналата, и в сегашната основа; в производния глагол миналата основа е с друга отгласна степен

соу-тн, *сѣп-ж* > *сѣп-а-тн*, *сѣп-ѣ-шн*: *-j-* се явява само в сегашната основа; производният глагол е с друга отгласна степен

**ziti*, *zi-j-q* > *зѣятн*, **зѣ-ѣ-шн*: *-j-* се явява и в миналата, и в сегашната основа; производният глагол е с друга отгласна степен

ДА-ТН, ДА-МЪ > ДА-НА-ТН, ДА-КЕ-ШН: *-j-* се явява и в миналата, и в сегашната основа

*čerp-ti, (по)чърп-е-шн > чърп-а-тн, чърпѣ-е-шн: *-j-* се явява само в сегашната основа; производният глагол е с друга отгласна степен

лещн, лаг-ѣ > лѣг-а-тн, лѣж-е-шн: *-j-* се явява само в сегашната основа; производният глагол е с друга отгласна степен

*lęk-ti > лац-а-тн, лау-е-шн: *-j-* се явява само в сегашната основа; палаталът в миналата основа е получен по III палатализация

нареѣн > нарнц-а-тн, нарнч-е-шн: *-j-* се явява само в сегашната основа; палаталът в миналата основа е получен по III палатализация; производният глагол е с друга отгласна степен

ла-тн, нм-ѣ > нм-а-тн, юмл-е-шн: *-j-* се явява само в сегашната основа; производният глагол е с друга отгласна степен

вѣста-тн, вѣста-н-е-шн > вѣста-на-тн, вѣста-ке-шн: *-j-* се явява и в миналата, и в сегашната основа; редуване на словообразователната наставка *-н-* с 0 в производния глагол

вѣк-нѣ-тн > вѣц-а-тн, вѣч-е-шн: *-j-* се явява само в сегашната основа; палаталът в миналата основа не се дължи на регулярна фонетична промяна, т.е. получен е по аналогия; редуване на словообразователната наставка *-н-* с 0 в производния глагол

*gъb-nq-ti > гъба-тн, гъбѣ-е-шн: *-j-* се явява само в сегашната основа; производният глагол е с друга отгласна степен; редуване на словообразователната наставка *-н-* с 0 в производния глагол

*mъk-nq-ti > мък-а-тн, мѣч-е-шн: *-j-* се явява само в сегашната основа; редуване на словообразователната наставка *-н-* с 0 в производния глагол; производният глагол е с друга отгласна степен

(прн)саг-нѣ-тн > (по)саг-а-тн, посаж-е-шн: *-j-* се явява само в сегашната основа; палаталът в миналата основа е получен по III палатализация; редуване на словообразователната наставка *-н-* с 0 в производния глагол

*trъg-nq-ti > тръз-а-тн, трѣж-е-шн: *-j-* се явява само в сегашната основа; палаталът в миналата основа е получен или по III палатализация, или по аналогия; производният глагол е с друга отгласна степен; редуване на словообразователната наставка *-н-* с 0 в производния глагол

скоу-н-тн > скак-а-тн, скач-е-шн: *-j-* се явява само в сегашната основа; производният глагол е с друга отгласна степен

В сегашната основа на итеративите и на вторичните несвършени глаголи от IVБ разред на III спрежение *-j-* се явява както след гласна, така и след съгласна, докато в миналата основа стои само след гласна. Това навежда на мисълта, че в миналата основа йотата е по-скоро протетична и появата ѝ се дължи на фонетични причини или евентуално на морфологично изравняване при глаголи от типа на сѣтн > сѣятн,

вѣтн > вѣятн, грѣтн > грѣятн, оформени по модела на дѣятн. Но *-j-* в сегашната основа на вторичните имперфективи от този формален клас не зависи от фонетичното обкръжение (наличие на предходна гласна) и затова не може да се обясни по фонетичен път. Може да се допусне, че това, което първоначално е отличавало свършения от несвършения вид, не са били видовете суфикси, а удължената отгласна степен на корена и наличието на палатал или *-j-* пред *-e-* (срв. нарѣкѣ и нарнчѣ), т.е. праславянският език е натоварил с граматическо значение едно редуване (непалатал // палатал), възникнало по фонетични причини³. Както удължената отгласна степен, така и палаталът при вторичните имперфективи от типа на нарнчѣшн, трѣжѣшн са имали морфонологична стойност, те са маркирали несвършения вид. При това тези средства първоначално са били достатъчни, не е било задължително да има суфикс за имперфективация, за да се създаде вторичен несвършен глагол. Някои вторични несвършени глаголи от типа на нарнцѣтн, нарнчѣшн са получили форми с видов суфикс едва към края на старобългарската епоха (срв. нарнцѣкѣшн) (*Добрев, Икономова, Тотоманова 1983:57*). Това означава, че налагането на видовете суфикси като формални маркери на несвършения вид се е случило едва след като опозицията по вид вече е била изградена на семантично равнище. Маркирането на глаголният вид единствено посредством морфонологични редувания в лексикалната основа би могло да се дължи на факта, че това първоначално е била класификационна категория, закрепена за лексикалното значение на глаголите. Така или иначе морфонологичната значимост на палатала или *-j-* пред *-e-* при вторичните имперфективи дава основание да се говори не за *-e-*, а за **-je-* формант, който кумулативно е изразявал признаците едновременно на сегашната основа и некомплексност на несвършения вид. В рамките на този **-je-* формант е съществувала частична членимост: можела е да се сегментира темпорална гласна *-e-* на сегашното време⁴.

Традиционната класификация на старобългарските спрежения се прави върху една динамична езикова система, в която има експанзия на суфиксите за имперфективация, а това води до загуба на морфонологичната стойност на степенуването на коренната гласна и на палатала или йотата пред тематичното *-e-*⁵. Затова тази класификация заличава следите на едно по-старо състояние, в което *-j-* в III спрежение има морфоло-

³ Това е обяснението и на форма като вѣцѣтн, -чѣшн, в която палаталът в миналата основа не е получен по фонетичен път.

⁴ За частично сегментируеми граматически мофреми като част от формант, изразяващ кумулативно граматически значения, вж. *Алексова 2011:34–37*.

⁵ Затова в старобългарския език няма морфологични ограничения, когато *-j-* в III спрежение започва да изпада.

гична стойност – да разграничи свършения от възникващия на праславянска почва вторичен несвършен вид. В това по-старо състояние в един общ клас се обединяват старобългарските I и II спрежение и на тях се противопоставя III спрежение с формант **-je-*, по чийто модел се оформят вторичните несвършени глаголи. Не е случаен фактът, че вторичните несвършени глаголи първоначално биват оформени по модела на итеративно-интензивните глаголи с **-je/o-* – в праславянския и старобългарския език глаголният вид е бил неотделим от начините на действие и не са съществували чисти видови двойки. Забележителното е, че глаголният вид винаги се е стремил да организира спреженията и резултатът от това е както старобългарското *je*-спрежение, така и възникването на днешното *a*-спрежение. По същия начин категорията род на съществителните организира склонението на имената.

2. Развой на глаголите с *-ne-* и **-je/o-*

Известно е, че в резултат от праславянското опростяване на групите *bn, pn, dn, tn > n* и предполагаемото опростяване на *kn, xn > n* са възникнали формални разлики между глаголите с *-n-* и произвеждащите думи, и изобщо между глаголи с един и същ корен, срв. *капатн* и *канѣтн*; *топнтн*, *потѣпатн* и *тонѣтн*; *свѣнѣтн* и *свѣтѣтн* и т.н. От типологическа гледна точка може да се приеме, че флексивните езици разполагат с две възможности за справяне с подобни редувания в лексикалната основа. Първата е редуванията да се граматикализират, да се превърнат в „помощни“ средства за изразяване на определена граматическа информация. Другата възможност е ликвидирание на редуванията и унификация на глаголните корени. По отношение на словообразователни двойки от типа на *капатн > канѣтн* може да се каже, че българският език е избрал втория път.

Най-често имаме вторично възстановяване на съгласната от корена пред наставката *-n-*, например *капатн > канѣтн → капя > капна*; *клепатн > *klepnŋti > закленѣтн → клепа, -еш > клепа (диал.); клепам > клепа*. Подобно възстановяване е имало и при *гадатн, гататн > *ganŋti → гадая; ргѣ.гатна*, където старата словообразователна двойка е изчезнала. Тъй като пред сонор не се извършва асимилация по звучност/беззвучност, са можели да бъдат обобщени два корена *гат-* и *гад-*. По отношение на *сѣванѣтн*, чийто наследник е нвб. деноминатив *вехна* (днес преосмислен като произведен от *вехт*), може да се допусне „неправилно“ възстановяване на съгласна *-x-* вместо *-d-*⁶, срв. *сѣвадатн*, руският глагол *вянуть – увядать*, както и нвб. диал. *вена > увена* без възстановяване на съгласна. Възможно е при *вехна* да е настъпило смесване с *вѣтѣхъ* или

⁶ Други подобни примери вж. у Варбот 1984:157.

със *съхна*, който днес също е деноминатив (произведен от *сух*), а в старобългарския език е бил словообразователно оформен, но немотивиран глагол (*съхнѣти*).

В някои случаи се е стигнало до разпадане на стари словообразователни двойки. Подобен развой са претърпели например *двѣзати*, *-жѣши* > *двѣгнѣти* (срв. нвб. *дигна*; *движа*, *-иш* не е пряк наследник на *двѣзати*, *-жѣши*); *нѣцати* > *нѣкнѣти* (срв. нвб. *никна*, произвеждащият глагол е изчезнал в повечето български диалекти); *гѣбати* > *гѣбнѣти* (срв. нвб. *гина*, както и диал. *гибам*) и т.н. При *свѣнѣти* и *свѣтѣти*, *свѣтъ* > *свѣтнѣти* е загубена етимологичната връзка между корените, срв. *сѣм-на* (*се*) и *светя*.

Друг аспект от развоя на глаголите от II старобългарско спрежение е разширяването на ролята и значението на наставката *-н-* при образуване на глаголи от свършен вид с инхоативно или едноактно значение, което е една от особеностите на българския език в съпоставка с останалите славянски езици (*Андрейчин 1976:130*). Приемаме, че афиксите не могат да бъдат едновременно словообразователни и формообразователни, затова *-н-* не е перфективизираща наставка, а има само словообразователна функция. За съвременния български книжовен език едноактните, ингресивните и атенуативните глаголи с *-н-* са събрани и изброени по азбучен ред от К. Иванова (*Иванова 1974:120–121*) и затова тук няма да ги повтаряме. Интересно е да споменем обаче, че като образувани с наставка *-н-* са били схванати една група глаголи от I старобългарско спрежение, чиито корени са завършвали на *-н* или *-м*, срв. *погнѣти*, *поженѣши* → *погна* – *погвам* (при който се е обобщила старата инфинитивна основа); *начѣти*, *начѣнѣши* → *начена* – *начевам*, както и *почна* – *почвам*; *клѣти*, *клѣнѣши* → *клѣна* > *заклѣна* – *заклевам*; *пѣти*, *пѣнѣши* → *опѣна* – *опѣвам* и *опна* – *опвам*. Критерий за това дали крайното *-н* от корена е преосмислено в наставка е формата за несвършен вид, тъй като в съвременния български книжовен език словообразователният суфикс *-н-* не се явява във вторичните имперфективи, например *поч-н-а* – *поч-ва-м*, подобно на *кап-н-а* – *кап-ва-м*, но *мин-а* – *мин-ава-м*, където словообразователното *-н-* е било схванато като част от корена. При видови двойки от типа на *помощи* > *помагати*, *пасти* > *падати*, *жеши* > *вѣжеши* > *вѣжагати* и др. глаголите от свършен вид са изчезнали и днес имаме само наследници на образувания с *-н-*: *помогна* – *помагам*, *падна* – *падам*, *жегна* – *жегвам*. Глагол с наставка *-н-* може да се образува и от стар итератив (т.е. непрефигиран несвършен глагол, образуван от първичен несвършен), например *лѣти* > *лѣнѣти*, *лѣяти* → *лея* > *лейна*; *сѣти*, *сѣпѣ* > *сѣпати* → *сипя* > *сипна* (диал.). Доколкото наставката *-н-* има функция, сходна с тази на представките, глагол с *-н-* може да се образува от всякакви първични несвършени глаголи, например *пѣти* → *пия* > *пийна*; *рѣзати* → *режа* >

резна; грѣѣти → грея > грейна; ковати → кова > ковна; бодѣти → бода > бодна и т.н.

В историята на българския език суфиксът *-а-* със словообразователна функция също е разширил своята употреба. В старобългарския език със словообразователна наставка *-а-* са били оформени глаголите по III спрежение II разред от типа копати, нгрѣати, а днес има голяма група глаголи с наставките *-а-* и *-к-а-*, които са многоактни по начин на действието⁷, например *ахам*, *свиркам*, *куцам*, *кимам*, *тропам*. Експанзията на словообразователната наставка *-а-* се е осъществила и чрез поглъщането на част от глаголите от старото III спрежение IVБ разред, които разглеждаме тук. По отношение на онотопоеитичните глаголи от III спрежение IVБ разред А. Тотоманова установява, че те преминават или към *а-*, или към *и-*спрежение. Преминаването към *а-*спрежение се обяснява с обобщаване на тематичната гласна *-а-* на миналата основа в сегашно време по модела на *нарнѣж* и *нарнѣж* (например *брецам*, *бренцам*, *муцам*, *клоцам* и под.). Преминаването към *и-*спрежение се дължи на влияние от страна на други звукоподражателни глаголи, които в праславянски са били оформени с наставка *-и-*, например *гѣкати*, *-ѣши* и *гѣра*, *гѣраши* (Тотоманова 2009в: 144–145). В други свои работи на А. Тотоманова посочва, че новобългарската редукция на неудареното *е* е причината една група глаголи със стара тематична гласна *е* в сегашната основа и *а* в миналата (старото III спрежение IV разред) да променят тематичната си гласна за сегашно време в *-и-* и да се влеят в новобългарското II спрежение, например *треперя*, *бѣбря*, *коля*, *поря*, *меля*, *боря*, *реша* и под. (Тотоманова 2009а: 77). Предложените обяснения са много оригинални, но в случаи от типа на *баукам*, *хвѣркам*, *брецам* не може да става дума за обобщаване на темпоралната гласна на миналата основа в сегашно време, тъй като морфологичните маркери на аориста не могат да се явяват в сегашните форми. В структурата на звукоподражателните глаголи от III новобългарско спрежение следва да се търси словообразователна наставка *-а-* (например *мяукам*, *дрѣнкам*, *хвѣркам*, *брецам*), която е носител на типичния за онотопоеитичните образувания многоактен начин на действието. При глаголи като **lokatī* (*локам*), *strādātī* (*страдам* и *страдая*), *zīdātī* (*зидам*), *iskātī* (*искам*) и др. също има прибавяне на словообразователна наставка *-а-* и най-често последващ преход към новото III спрежение.

При старите итеративи *лнѣти*, *сѣпати*, *мнѣти*, *рѣѣти*, *снѣти* са настъпила промяна в словообразователното им значение – днес *лея*,

⁷ Критерий за определяне на функцията на наставката *-а-* (т.е. дали е деривационен или видов суфикс) при двойки глаголи с *-н-* и *-а-* в североизточните говори и книжовния език е съществуването на несвършен глагол с наставката *-ва-*, срв. *локам* > *локна* – *локвам*, но *падна* – *падам*, *помогна* – *помагам*, *легна* – *лягам*, *седна* – *сядам*.

сия, мая се, рея се, смея се са първични несвършени глаголи. Промяната е характерна изобщо за итеративните глаголи и е свързана с граматикализацията на глаголния вид в българския език. Още Ю. С. Маслов забелязва, че при някои стари итеративни видови основи се наблюдава отслабване на значението многократност до значението мултипликативност, и посочва три основи: *валя-*, *кланя-* и *тича-* (Маслов 1963:148). Днес *валям се, кланям се, тичам* (тук се добавя и *мешам*) са словообразователно оформени с наставка *-а-*, но непроеизводни глаголи. С променено значение е и старият вторичен имперфектив *чръпатн* (срв. *черпя*), който днес е първичен несвършен глагол от *и*-спрежение.

В днешното *е*-спрежение от старото III спрежение IVБ разред са останали малък брой глаголи: например *капатн, хапатн, анзатн, мазатн, рѣзатн, пьсатн, лъгатн, плакатн, казатн, лнѣтн, знѣтн, каѣтн, сыпатн, маѣтн* (срв. нвб. *капя, хапя, лижа, мажа, режа, пиша, лъжа, плача, кажа, лея, зеля, кая се, сия, мая се*), като от съвременна гледна точка те представляват първични несвършени глаголи. Към *а*-спрежение са преминали всички вторични имперфективи от типа на *нарнцатн, нарнчешн*, след като към основата им е бил прибавен видов суфикс. Ономатопоетичните глаголи са се разделили между днешните *а*- и *и*-спрежение. Буквално погледнато изчезването на формалния тип на **-je/o-* глаголите се дължи на три основни причини: прибавяне на видов суфикс, прибавяне на словообразователна наставка *-а-* и новобългарската редукция на неудареното *-е-* към *-и-*. Но в основата на разпадането на този формален тип стои „победата“ на суфиксите за имперфективация над морфонологичните средства при образуване на вторични несвършени глаголи.

Изобщо историческият развой на глаголите с *-не-* и **-je/o-* е показателен за някои по-генерални езикови промени като възникването на морфологическата категория вид на глагола – оказва се, че класът на глаголите е бил разчленен въз основа на вида още преди възникването и налагането на специализирани видови морфемии. В историята на славянските езици е била извършена замяна на едно по-архаично средство за маркиране на опозицията по вид (чрез алтернации в лексикалната основа и групиране на производните несвършени глаголи в един формообразователен тип) с друго, по-ново – специализирани видови афикси, при което вторичните имперфективи отново попадат в общ формообразователен тип (*а*-спрежение). Възможността само чрез аломорфи на лексикалната основа да се маркира видовата опозиция следва да се обясни както с класификационния характер на категорията вид на глагола в старобългарския език, така и с високата степен на зависимост между лексикалната и граматическата основа – нещо, което е типично за синтетичните флективни езици.

ПРИЛОЖЕНИЕ 3.

Глаголи със словообразователна наставка -н-

Езиковият материал е класифициран съгласно словообразователното значение на глаголите с наставка -н-. За удобство са дадени и други глаголи със същия корен, за да се покажат отношенията на производност и изобщо словообразователните връзки на глаголите с наставка -н-. Думите, които са на отделни редове, са словообразователно съотносими, но не директно производни една от друга. Когато отделен ред започва със знака „→“, показваме някаква трансформация в словообразователните или граматичните отношения между думите от предходните редове. Знакът Ø се използва, за да покаже, че глаголят, който се намира отляво на стрелката, не е запазен в българския език. В случаите, в които всички глаголи в словообразователната двойка отляво са изчезнали, се използва знак (Ø). В новобългарската (дясната) част след съкращението „срв.“ се посочват и форми, които не са преки наследници на съответните старобългарски глаголи, а са получени в резултат на формални и/или семантични промени.

1. Словообразователно оформени, но непроизводни глаголи

блъштатн, -ншн → блещя; блещя

блъснѣтн → блесна; блъсна; блъскам > блъсна; блескам > блесна (диал.)

блнскатн, блнсцатн → Ø, срв. блъскам; блескам

→ блъснѣтн > блнскатн, блнсцатн → срв. блесна – блясвам; блъсна – блъсвам;

бѣдѣтн > бѣдѣнтн → бдя; будя

вѣзбѣнѣтн → Ø

*vędnŏti > ѡвѣнѣтн → вехна (< вехт); вена > увена (диал.)

вѣкнѣтн > вѣцѣтн → (Ø), срв. навикна (привикна, свикна)

*gasnŏti > ѡгаснѣтн → гасна > pref.гасна

*gasiti > ѡгаснтн → гася > pref.гася; гася > гасна

*gъbati > сѣгъбатн → (Ø)

*gъbnŏti > сѣгънѣтн → гъна

> гыбатн > гыбнѣтн → гибам; гина; гибна (диал.)

Δουνητη > въΔουνητη → дуна (диал.)

*duti > дуя

Δυχατη → дихам (диал.)

*dъx- > *dъxati → дъхам

> Δυχητη → дъхна

→ дъхам > дъхна

*dux-/Δουχъ > Δουχατη > *duxnōti → духам > духна

Δρυζητη → дръзна

Δρυζατη → дръзая

*čeznōti > нщєзнѣти → чезна > pref.чезна

καζατη → кажа

καζητη → Ø

κοσνητη → косна (се) (диал.)

κροτητη → кротя

κροτѣτη → Ø

*krotnōti → кротна (се)

*krēsnoēti > въскръсьнѣти → възкръсна

*krēsiti > въскръсьнѣти → възкреся

κυσητη → кисна

*kysēti > въскысьѣти → Ø

*l̥pnōti > пр̥н̥л̥п̥н̥ѣти → (Ø)

л̥п̥ѣти, -н̥ш̥н̥ → Ø

л̥п̥н̥ѣти → лепя > лепна > pref.лепна

μρακъ > μραυνητη → мрак > мрача

μρ̥κ̥н̥ѣти → мръкне (се)

μρ̥ца̥ѣти → Ø

σβ̥н̥ѣти → съмна; съвна (диал.)

σβ̥т̥ѣти → светя

σβ̥т̥ъ > σβ̥т̥н̥ѣти → светя > светна

*sēknōti > н̥с̥а̥κ̥н̥ѣти → секна > pref.секна

*sōčiti > н̥с̥ѡ̥ч̥н̥ѣти → Ø

$$\text{сѣпъ} > \text{осѣпнѣти} \rightarrow \text{сляп} > \text{ослепя}$$

*sl̥pnoṭi > oсл̥пнѣти → слепна

СТАТН > ВЪСТАТН > ВЪСТАЯТН (imp.) → СТАНА > pref.стана – pref.ставам

СТАЯТИ → СТАЯМ (диал.)

*stoiti > ДОСТОИТИ → стоя > pref.стоя

*sъpnoṭi > оусънѣти → усна (диал.)

СЪПАТН $\rightarrow$ СПЯ

сѣхнѣти > нсѣхнѣти → сѹх > сѣхне > pref.сѣхне

$$\text{ТОПНЖТН} \rightarrow \text{ТОПНА}$$
$$\text{ТОПНТИ} \rightarrow \text{ТОПЯ}$$
$$\rightarrow \text{ТОПЯ} > \text{ТОПНА}$$

*trьgnoti > разтрьгнѣти → трьгна > pref.трьгна

> тръзати, -жєши > тръзати, -закєши → ∅, срв. тръзам

(диал.); тръгам (диал.)

2. Производни от първични глаголи от I спрежение

*bĕgti/бѣшѣ > бѣгати, -гакѣшѣ → бягам

> *bĕgnoti > ВЪБѢГНѢТИ > ВЪБѢГАТИ, -ГАНУТИ (imp.) →

pref.бягна/бегна – pref.бягвам

$$> \text{БѢЖАТИ} \rightarrow \emptyset$$

зѣти, зѣбѣ > зѣбнѣти → зѣбна (диал.); зѣбна (диал.)

*mękti > МАКНѢТИ > ѠМАКНѢТИ → мекна (диал.); мек > омекна

*mъkti > *mъknoṭi > нѣмъкнѣти → мѣкна > pref.мѣкна

> мѣкѣтѣ, -ѣшѣ → Ø, срв. измѣчам (диал.)

припращи > припращащти → pref.прегна

прѣсѣщѣн > прѣсѣщѣнѣнѣн → сегна (диал.); pref.сегна

*stigti > cтигнѣти > постигнѣти → стигна > pref.стигна

$$\text{сѣщн} > \text{сѣкнѣти} \rightarrow \text{сека} > \text{pref.сека}; \text{сека} > \text{секна}$$
$$\text{COYTH, CBP} \succ \text{HCOPYBTH} \rightarrow (\emptyset)$$

> сыпатн → сипя; сипя > сипна (диал.)

*tęgti > тaгнѣтн > прѣтaгнѣтн → тегна > pref.тегна
> *tęgati > тaзaтн > прѣтaзaтн → (Ø)

тaѣщн > тaѣкнѣтн → тѣка; тѣлча, -еш > тѣкна (диал.)

3. Производни от първични глаголи от III спрежение

лнѣтн > лнѣаѣтн, лѣаѣтн → лия; лея > лейна
> linęti > linęti → линей⁸

*mati, maję > маѣнѣтн → (Ø)
> маѣаѣтн → мая (се)
→ маѣаѣтн > маѣнѣтн → (Ø)

*riti > рѣнѣтн → рина
> рѣаѣтн → рея

4. Производни от многократни глаголи от III спрежение

вaзaтн > ѡвaзaтн > ѡвaзѣнѣтн → веза; вежа
гадaтн, гaтaтн > *ganęti → гада; pref.гатна

*dvigę > двѣщн > двѣзaтн, -жѣщн > двѣгнѣтн → дигна
→ двѣгнѣтн > двѣзaтн, -зaжѣщн → дигна > дигам

*ziti > зѣаѣтн > зѣнѣтн → зея > зейна; зина

капaтн > канѣтн → капя > капна

клѣпaтн > *klepnęti > заклѣнѣтн → клѣя, -еш > клѣпна (диал.); клѣ-
пам > клѣпна

*kleękati > kleęknęti > поклѣкнѣтн → клѣкна – клѣкам; клѣкна > при-
клѣкна

клѣнцaтн > *kliknęti > вѣсклѣкнѣтн → кликам > кликна

*lokati > *loknęti → локам > локна
алкаѣтн → Ø

лнзaтн > *liznęti → лижа > лизна

⁸ Срв. Варбот 1984:139.

ницати, -ѹѣши > никнѣти → никна; нича, -иш > никна (диал.)
 плъвати > плънѣти (плннѣти) → плюя > плюна (плювна)

плъзати > плъзнѣти → плъзна; плъзгам > плъзна

тъкати > тъкнѣти → тъка; тъча (диал.); pref.тъкна

хапати > *харпѣти → хапна

*харѣти > ѹхариѣти → хапя > pref.хапя

5. Производни от глаголи на състоянието от IV спрежение

*gliběti > ѹгльбѣти > ѹгльбнѣти → вгльбя; вгльбна

*glibati → глибам

мльвати > *mlьknѣти > нзмлькнѣти → мълча > млъкна > pref.млъкна

*mrъzъ > mrъzѣти > mrъznѣти → мръзна (1. студено ми е; 2. омръзна, дотегна)

> mrъzovati → Ø

> *mrъziti > ѹmrъznѣти → мръзя (мразя); мръзи ме (1. изпитвам ленност; 2. изпитвам ненавист, отвращение – диал.)

мьнѣти > помьнѣти > поманѣти, помѣнѣти → мня (диал.); помня; помена

6. Глаголи с носов инфикс в сегашната основа:

сѣдѣти > сѣсти, сѣдѣти → сѣдя > седна

лежати > леѣти, леѣти > лѣгати → лежа > легна – лягам

сърѣсти, сърѣсти → срещна

обрѣсти, обрѣсти → Ø, срв. Обретен

ПРИЛОЖЕНИЕ 3А.

Глаголи от III спрежение IVБ разред

Приложението частично се припокрива с материала от *Приложение 3* и служи за класифициране и онагледяване на словообразователното и граматическото значение на глаголите от III спрежение IVБ разред.

1. Непроизводни от гледна точка на старобългарското състояние глаголи

*bajati > ѡбаѣати → бая

ваѣати → вая

вѣѣати (< *vēti, vējǫ) → вея

ваѣати

гаѣати, гатаати

*glibati

грѣѣати (< *grēti, grějǫ) → грея (> грейна)

*gъbati > съгъбати → (Ø)

дръѣати

дрѣѣати → дремя

*dъxati

дъхѣати

дѣѣати → Ø, срв. недей; додее ми; надея се

жаѣати → Ø, срв. жаден > жаднея

*zobati > нѣѣати → зобам (> зобна)

зѣѣати → зидам

искаати → искам; ища (диал.)

каѣати

капати

каѣати сѣ → кая се

*klekati

колѣбати → колебая (се); колебам (диал.)

кѣпати → къпя

лаѣати → лая

лъгати → лъжа

маѣати → мажа

метати → Ø

мръѣати

ннѣати

плакати → плача

плъѣати

*jasati > поясати → препояша

пъсати → пиша

рѣзати → режа

спѣяти → спея; успея

стаѣти

стенѣти → стена

стѣлати → стеля

сѣпати

сѣяти (< *sěti, sějŋ) → сея

таѣти → тая, -еш (диал.)

тесати → тесам; теша (диал.)

тѣкати

ѹѣяти → чаем (диал.)

ѹесати → чеша

— в т.ч. с ономатопоевичен корен

клепати

клѣцати

*lokati

алкати

лѣзати

хѣпати

2. Словообразователно оформени, но немотивирани глаголи

бѣнскати, бѣнцати

клокѣтати → клокоця; клокоча

плѣскати → пляскам > плесна

3. Производни от първични несвършени глаголи

дѣнѣти > дѣнѣзати, -жѣшѣти

лѣнѣти > лѣнѣти, лѣнѣти

*mati, majŋ > маѣти

*riti > рѣѣти

сѣѣти, сѣѣѣ > сѣѣпати

сѣѣѣти, сѣѣѣѣ > сѣѣѣти сѣ, сѣѣѣѣ сѣ → смея се

*ziti > зѣѣти

4. Производни от свършени глаголи

вѣѣѣѣти > вѣѣѣѣти

*gъbnŋti > гъѣѣѣти

дѣѣѣти > дѣѣѣти

лѣѣѣти, лѣѣѣѣ > лѣѣѣти

$$\mathbb{H}T\mathbb{H} > \mathbb{H}M\mathbb{H}T\mathbb{H} \rightarrow (\emptyset), \text{ срв. взема; емна}$$

страда > страдати → страдам; страдая

шыпътъ > шыпътатн → ∅, срв. шептя > шепна

ГЛАВА III.

ВЪЗНИКВАНЕ НА ИЗОСЕМИЧНИ СУФИКСИ ЗА
ИМПЕРФЕКТИВАЦИЯ

Отдавна е известно, че новобългарските диалекти не разполагат с напълно идентичен формален инвентар за вторична имперфективация. Но възникването, дистрибуцията и териториалното разпределение на суфиксите за имперфективация досега не са били обект на самостоятелно научно изследване. Доколкото е поставян въпросът за отношението между различните имперфективиращи наставки, това се прави единствено въз основа на състоянието на съвременния български книжовен език. Тук могат да се посочат трудовете на Л. Андрейчин, Ю. С. Маслов, Х. Арънсън¹ и др., които установяват редица закономерности (например мястото на ударението, морфонологични редувания) при избора на една или друга имперфективираща наставка. По отношение на новобългарските диалекти е известно, че има наставки, които са характерни само за определени говори (например формите на *-ин'ам*, *-ицам*, *-ивъм*, *-гам*), срв. *Мирчев 1984*, *Мирчев 1934*, *Бояджиев 1979*, *Младенов 1972*, *Младенов 1974*.

Вече изяснихме, че още в старобългарския език глаголният вид е бил морфологическа категория, която в някои случаи е можела да се изразява чрез специализирани видови морфеми, но за разлика от съвременния български език не са съществували чисти видови двойки. По отношение на старобългарското състояние нямаме данни за диалектни различия при суфиксите за имперфективация – приема се, че вторичните имперфективи се образуват най-вече със суфикса *-а-*, с *-ва-* след корен, завършващ на гласна, а *-ова-* е преимуществено деноминална наставка, например *нареѣшн > нареѣцатн*, *-цаѣшн*, *побѣтн > побѣватн*, *вѣра > вѣроватн*. Това означава, че българските диалекти са тръгнали от еднакво изходно състояние при изграждането на категорията вид на глагола, че днешният

¹ Срв. *Маслов 1963*, *Андрейчин 1976*, *Aronson 1968*.

формален инвентар на тази категория е резултат от исторически развой и че нашите говори са постъпвали по различен начин при създаването на изосемични видови суфикси². Приемаме, че съществуването на набор от изосемични видови суфикси във всички български диалекти се дължи на доминантната на флективния езиков тип, който допуска наличието на няколко формални парадигми за една и съща граматическа семантична категория³. От тази типологическа гледна точка можем да очакваме, че в исторически развой ще възникват нови суфикси за имперфективация, които ще се прибавят към по-старите в изразяването на вторичния несвършен вид.

Казаното дотук означава, че в историята на глаголният вид в българския език се преплитат два процеса. На първо място това е разширяването на процеса на имперфективация върху всички префигираните свършени глаголи и глаголите с наставка *-и-*, което води до възникването на множество нови вторични имперфективи, като в съвременния български език вторичната имперфективация е доведена (почти) докрай. В същото време са възниквали нови изосемични видови морфеми и са се установявали формални условия за избор на една или друга наставка. Фактът, че старобългарското и съвременното състояние се различават по отношение на условията за избор на суфикс за имперфективация, предполага, че между процеса на разширяване на вторичната имперфективация и процеса на възникване на нови изосемични видови суфикси е имало сложно взаимодействие, а в известен смисъл дори противопоставяне: например едни формообразователни типове са измествали други, едни наставки са пречели на разпространението на други и т.н. Ситуацията допълнително се усложнява от факта, че освен видовите суфикси *-а-*, *-ва-* и *-ова-* съществуват и словообразователни наставки *-а-*, *-ва-* и *-ова-*.

1. Относно правомерността на някои мнения върху историята на суфиксите за имперфективация

За процесите на възникване и разпространение на вторичните несвършени глаголи в българския език на този етап знаем относително малко. В редките случаи, в които тези въпроси са третираны в езикознанието, са изказани мнения, които според нас относително лесно могат да бъдат оспорени. Проблемът е, че някои неточни схващания за историята на категорията служат като аргументи за определени възгледи за организацията на глаголният вид в съвременния български език.

Лингвистичните наблюдения и изводи върху историята на импер-

² Няма данни днес да съществуват диалектни различия в семантиката на глаголният вид.

³ По този въпрос вж. у *Гаравалова 2003:91* и сл.

фективизиращите суфикси могат да се сведат до два тематични кръга, които ще бъдат коментирани последователно.

1.1. Възникването на III новобългарско спрежение, в което се включват всички глаголи, съдържащи имперфективизираща наставка, се дължи на фонетични причини: изпадане на интервокалната йота и последваща асимилация и контракция при глаголите на -аѣ-, -ѣаѣ-, -оуѣ- и ударение върху сричката преди имперфективизиращата наставка (например събнѣаѣшн > събнѣаѣшн > събнѣаѣшн > събнѣаѣшн, нвб. *събѣаѣшн*). Тази теза се появява в историческата граматика на Ст. Младенов (Младенов 1979:279), в една статия на Вл. Георгиев (Георгиев 1973:34–44), но най-пълно е изложена и обоснована от Ив. Харалампиев (Харалампиев 1983:30–35).

Срещу изложената теза има поне два аргумента. Първият от тях е, че новобългарското *a*-спрежение не е просто нов формален клас, то отразява настъпили промени във формообразуването, а това няма как да се дължи на случайни фонетични процеси. Не подлежи на съмнение, че в съвременния български книжовен език вторичните имперфективи имат свое собствено спрежение (обособяват се в отделен формален клас и имат свои окончания за сегашно време⁴). При по-внимателен анализ се вижда и това, че при новото спрежение е променена организацията на граматическата основа. Г. Герджиков забелязва, че в старобългарския език граматическата основа е включвала два суфикса – видов и темпорален, а в съвременния български език граматическата основа съдържа само един суфикс и само една позиция (например *открѣ-ва-ѣ-шн* срещу *откри-е-ш* и *откри-ва-ш*). Според Герджиков в историята на българския език възниква принцип граматическата основа на глагола да съдържа само една позиция. При вторичните несвършени глаголи от типа *открѣ-ва-ѣ-шн*, които имат два реални суфикса в граматическата основа – за несвършен вид и за обобщено време, – вторият суфикс отпада. Съответно в новобългарското III спрежение в граматическата основа е налице една позиция (*откри-ва-ш*). Така в съвременния български език там, където съществува видов суфикс (в III новобългарско спрежение), не съществува темпорален и обратно (I и II новобългарско спрежение имат само темпорални гласни)⁵. В светлината на всичко това И. Гавалова

⁴ В това отношение е интересно наблюдението на Вл. Жобов, че в говора на с. Тихомир (Кривопаланско) в I л. ед. ч. сегашно време всички глаголи от несвършен вид (първични и вторични имперфективи) са обобщили едно и също окончание, което се различава от съответното окончание на свършения вид, срв. *-am* (*-em* след *j* и след някои меки съгласни): *plat/am*, *poem*, *sedjam*, *galjem*, *kopam*, и *-a* при глаголите от свършен вид *stana* (Zhobov 2018: to appear on <http://www.msha.fr/baseclme>) (тук запазваме използването от автора изписване на формите и окончанията).

⁵ Тезата на Герджиков е изложена и от И. Гавалова, която се позовава на непознат за нас непубликуван труд на Г. Герджиков (Гавалова 2003:193–194).

отбелязва, че истински характерното за новото *a*-спрежение не е окончанието *-м*, а заличеното противопоставяне между сегашната и аористната основа, което е съществувало при глаголите от старобългарското III спрежение (Гаравалова 2003:193) (срв. *препис-ва-м*, *препис-ва-и* // *препис-ва-х*, *препис-ва-ше* // *препис-ва-х*, *препис-ва*, при които няма темпорална гласна нито в сегашно време, нито в аорист, нито в имперфект). Герджиков и Гаравалова явно приемат, че причината за възникването на *a*-спрежение е в доминантата на флективния езиковия тип, тъй като позовавайки се на непубликуван труд на Герджиков, Гаравалова отбелязва, че създаването на III спрежение засилва фузията в самата граматическа основа на глагола, т.е. засилва особености, които са характерни за флективния тип (Гаравалова 2003:194).

От гледна точка на езиковата типология събирането на всички вторични несвършени глаголи в III новобългарско спрежение може да се обясни на първо място със стремежа формалните класове във флективните езици да са и семантично мотивирани, когато това е възможно⁶. В същото време възникването на III новобългарско спрежение може да се разглежда и като опит на езиковата система да ликвидира аглутинативната подредба на афиксите при вторичните несвършени глаголи. На определен етап от развоя на категорията вид на глагола в структурата на вторичните имперфективи са започнали да се подреждат един след друг два еднозначни афикса, например при несвършения вид в двойката *позна-ѣ-шн* > *позна-ва-ѣ-шн* видовият суфикс *-ва-* изразява некомплексност, а темпоралната гласна *-ѣ-* – непретеритност. Можем да приемем, че тази организация на граматическата основа на глагола, която не отговаря на доминантата на флективния езиков тип, е предизвикала опити на езиковата система да компенсира нововъзникналата аглутинативна подредба на суфикси и така в крайна сметка се е стигнало до фузия при глаголите, които днес са от *a*-спрежение. В този смисъл фонетични фактори като мястото на ударението, асимилация, контракция не са причина за възникването на III спрежение в българския език, а единствено подпомагат процеси, които засягат флективната природа на българския език⁷.

Към III новобългарско спрежение днес спадат и глаголи, оформени със словообразователните наставки *-ува-*, *-ова-*, *-ва-*, *-а-* (от типа на *царувам*, *гледам*, *вярвам*). Преходът на подобни глаголи към *a*-спреже-

⁶ На това се дължи и прегрупирането на склонението по родов признак (срв. *Гаравалова 2003:89–94*).

⁷ Освен в българския език *a*-спрежение възниква и в сръбския и в чешкия език. От типологическа гледна точка можем да приемем, че засилването на степента на фузия в *a*-спрежение е нормален, обичаен процес за флективните езици, но не е задължителен. Съществуването на *a*-спрежение в сръбски и в чешки не позволява да се мисли, че появата на новия формален тип се дължи изцяло на доведената докрай вторична имперфективация в българския език.

ние не е имал за цел да ликвидира някаква аглутинативна подредба на граматически афикси, защото такава при тях никога не е съществувала – първоначално тези глаголи са съдържали словообразователна наставка и темпорална гласна (срв. *даѣ-оу-ѣ-тъ*). Принадлежността на глаголите със словообразователни наставки *-ува-*, *-ова-*, *-ва-*, *-а* към III новобългарско спрежение се дължи на фонологичното тъждество на граматическата им основа с тази на глаголите със същински суфикси за имперфективация (срв. *целува-м*, *гледа-м* с *преписва-м*): завършекът *-а-* (извън ударение) на граматическата основа (без значение каква е синтагматиката на самата граматическа основа) управлява появата на едни и същи окончания, т.е. на окончанията на *а*-спрежение.

Друг аргумент срещу тезата, че III новобългарско спрежение възниква по чисто фонетични причини, е времето на преминаване на вторичните имперфективи към *а*-спрежение. Според преобладаващото мнение оформянето на *а*-спрежението се е извършило през среднобългарския период. Привържениците на тази теза обикновено се позовават на материал от Супрасълския сборник и Мариинското евангелие, където се срещат форми от типа на *съвазатъ* (*Харалампиев 1983:31*). Освен това, макар и рядко, в среднобългарските паметници се явява глаголно окончание *-м* за 1 л. ед. ч. сегашно време, например *н азъ тебе радн крѣвъ своѣ пролнвамъ* от Троянската притча (*Мирчев 1963:188*), а това окончание днес е маркер на *а*-спрежението в североизточните говори и в книжовния език. Към тези аргументи Ив. Харалампиев прибавя и формите *кѣпнѣваѣ*, *кѣпнѣваѣтъ* от Дубровнишката грамота от 1230 г., които показват, че наставката *-ова-* е била обобщена и в сегашната основа, след което глаголите от типа на *коуповатн* също са могли да преминат към новото III спрежение. В говорите, в които е запазена старата наставка *-у-* в сегашната основа, глаголите нормално се отнасят днес към *е*-спрежение: *купѣм*, *рисѣм* (*Харалампиев 1983:33*). Предположението за ранно оформяне на *а*-спрежение е обяснимо с оглед на тезата за доминиращата роля на фонетичните фактори при изграждането на този нов формален клас: фонетичните явления (каквито са изпадането на интервокалния йот, асимилацията, контракцията) действат стихийно и обхващат цялата лексика за кратък период. В този смисъл възникването на III новобългарско спрежение трябва да е било интензивен процес, който е протекъл за относително кратък времеви отрязък.

Състоянието на средновековните ни паметници не подкрепя тезата за ранно оформяне на *а*-спрежение. Вярно е, че форми с *-ваа-*, *-аа-*, *-ѣа-* се появяват още в най-ранните паметници, например *бываатъ*, *разоумѣваатъ*, *гнѣваатѣ са*, *подобаатъ*, *оуказаатъ*, *разоумѣате*, *запустѣатъ* (Мариинско евангелие), *отъкрываатъ*, *прѣдолоѣваатъ*, *оумываатъ* (Супрасълски сборник), *възднѣваатъ* (Учително евангелие). От гледна точка на

синтагматичната подредба на афиксите форми от типа на *отък-ры-ва-а-тъ* стоят по-близо до старобългарското III спрежение, отколкото до днешното *a*-спрежение, тъй като граматическата основа при тях все още съдържа два афикса, т.е. две позиции.

Тук следва да забележим и това, че далеч не всички вторични несвършени глаголи имат форми, подобни на изброените. В този случай се прибягва до едно превърнало се в универсално за българската историческа граматика обяснение – че промяната вече е извършена в говоримия език, но книжовният характер на достигналите до нас паметници не позволява да открием истинския развой. Затова е интересно да се види състоянието на влахо-българските грамоти, които стоят встрани от жанровата специфика на средновековния български книжовен език и от стремежа да се следва Кирило-Методиевата норма. От гледна точка на съществуването на форми от типа на *дават*, *обѣщаваѣт са*, *бантѣваѣт*, *вѣрѣваѣт* се смята, че грамотите отразяват състояние с вече възникнало *a*-спрежение. Но и във влахо-българските грамоти има глаголи, които все още не са преминали към *a*-спрежение, например *почнѣаѣт* (Грамота на Мирчо воевода от 1481 г.), *почнтаѣтѣ* (Грамота на Бесараб воевода 1477–1482), *бантѣаѣт* (Грамота на Мирчо воевода 1386–1418), *орнсѣаѣт* (Грамота на Михаил I 1415–1418), *трѣгѣаѣт* (Грамота на Дан II 1420–1431), *вѣрѣаѣтѣ* (Грамота на Александър воевода 1431–1433), *бесѣдѣаѣтѣ*, *кѣпѣаѣт* (Грамота на Влад I 1433–1446) и т.н.

Състояние, близко до това във влахо-българските грамоти, е засвидетелствано в диалектите в Югозападна България, където е възможно в рамките на един и същ говор да се конкурират форми по *e*-спрежение и по *a*-спрежение, например *купѣѣм*, *лекуѣѣм се*, *срамѣѣм се*, *сънуѣѣм*, но и *купѣѣвам*, *празнуѣѣвам*, *именуѣѣвам*; *казуѣѣм*, *пийнуѣѣме*, *сипѣѣ*, *купѣѣм*, но и *пладнуѣѣват*, *именуѣѣват* и т.н. (БДА, т. III, карта № 222). Наставка *-у-(е)-* днес съществува и в някои северозападни български говори, например *видѣѣм*, *врзуѣѣм*, *казуѣѣм*, *писуѣѣм*, *купѣѣм*, *сипѣѣм* (Котова, Янакиев 2001: 527)⁸. М. Янакиев и Н. Котова обясняват, че наставката *-у-(е)-* може да се прибавя свободно както към първични, така и към префигиранни глаголи, например *кажем* – *казуѣѣм* – *заказуѣѣм* и *закаѣѣзем*. Префигираните глаголи с ударение върху наставката са от свършен вид, а когато ударението пада върху корена, глаголът е от несвършен вид (Котова, Янакиев 2001: 527).

В изброените примери от новобългарски диалекти се вижда, че наставката *-ова-* не е била обобщена във всички позиции, което е забелязано и от Ив. Харалампиев (вж. по-горе). Както вече отбелязахме, с този факт е обяснено изоставането на дадени глаголи от останалите при оформянето на *a*-спрежение. Всъщност новобългарската наставка *-ува-* (а тя е получе-

⁸ Вж. и БДА. Обобщаващ том. IV Морфология. Карта № М 137.

на в резултат на контаминация между *-ѹ-* и *-ѡѡ-*, срв. *целувам, купувам, пийнувам, минувам* и т.н.) показва, че премахването на редуването *-ѡѡ-/ѹ-* при глаголите от типа на *коуповатн, показоватн* не е било толкова ранен процес дори в диалектите, в които вече е завършило. Контаминация на наставките от сегашната и миналата основа би настъпила, при положение че достатъчно дълго съществуват едновременно глаголи и глаголни форми с *-ѡѡ-* и с *-ѹ-*. Освен това в средновековните ни паметници се срещат глаголи с наставка *-ѡѡ-* вместо *-ѹ-* в сегашната основа, които не са преминали към *а*-спрежение, срв. *растръзоваѣтъ* (Супрасълски сборник), *събѣсѣдоваѣтъ* (Шестоднев), *сѣдѣловаѣтъ* (Диалозите на Псевдо-Кесарии), *отвѣтоваѣтъ* (Чинопоследованията на Бориловия синодик), *цѣловаѣтъ* (Триодна част на Патриаршеския хомилиар) и др. Примерите показват, че появата на наставка *-ѡѡ-* в сегашната основа не е отправяла автоматично съответния глагол към *а*-спрежение.

Изнесенният езиков материал говори за това, че оформянето на *а*-спрежението (във вида, в който го познаваме днес) е било бавен и продължителен процес и че различните глаголи (или по-скоро глаголите с различни наставки и начин на действие) по различно време са преминавали към този нов формален тип. Освен това процесите са протичали с различно темпо в различните българските диалекти, като в днешните южни и западни говори все още има вторични несвършени глаголи, които принадлежат на *е*-спрежение. Разбира се, не е изключено още в старобългарския период да са се употребявали отделни форми, които не са съдържали тематично *-е-*, но окончателното оформяне на *а*-спрежението според нас се е осъществило по-късно – през новобългарския период, когато към новото спрежение са минали освен всички вторични несвършени глаголи и глаголите със словообразователни наставки *-уѡѡ-*, *-ѡѡѡ-*, *-ѡѡѡѡ-* и в някои случаи *-ѡѡ-* (но срв. *играеш, копаеш*). Съвременните деноминални глаголи от типа на *дарувам* са били подведени по модела на *а*-спрежение, след като са обобщили наставките *-ѡѡѡ-* или *-уѡѡѡ-* (наследници на *-ѡѡѡ-*) в сегашната основа, тъй като формално погледнато тяхната граматическа основа е започнала да съвпада с тази на вторичните имперфективи.

1.2. Другото разпространено мнение, което изисква коментар, е тезата, че вторичните несвършени глаголи са формирани по аналогия, под влияние, във връзка със старобългарски деноминални глаголи, оформени с наставка *-ѡѡѡ-* (например *именоватн*). Чрез наставката *-ѡѡѡ-* в старобългарския език се образува значителна група деноминални глаголи, за които се смята, че имат успоредици в литовски, срв. *ГСтБЕ 1993:277*. Вероятно именно многобройността на десубстантивите с *-ѡѡѡ-* и тяхната предполагаема старинност кара редица учени да смятат, че новобългарските суфикси за имперфективация възхождат към десубстантивната наставка

-ова-, и да не търсят други възможни източници на видовата наставка -ова-. Тезата за връзката на вторичните имперфективи с деноминалните глаголи личи много ясно в изложението за глаголният вид в академичната граматика на старобългарски език⁹, в което се казва, че причина за бързото изместване на суфикса -а- от -ова- е големият брой отименни глаголи на -оватн. Например глаголетъ проповѣдоватн, който е произведен от съществителното проповѣдъ, е бил преосмислен като несвършен вид на проповѣдѣти, -вѣмь, измествайки по този начин проповѣдатн, -даѣж (ГСтБЕ 1993:266). Необходимостта от замяната на наставката -а- с -ова- се обяснява с форми като показатн, които са едновременно форми за свършен вид и несвършен вид, срв. показатн, покажешн и показатн, показѣшн (ГСтБЕ 1993:246).

Вярно е, че форми от типа на показатн (imp.) са били заменяни от показоватн и че при тях най-често се настанява видов суфикс -ова- (срв. т. 5 от Приложение 4). Вероятно Ив. Добрев е прав да мисли, че появата на форми от типа на показоватн се дължи на омонимичността на миналата основа на глаголи като показатн, покажешн и показатн, показѣшн. Но от достигналите до нас старобългарски глаголи могат да се извлекат само няколко десубстантива, за които има основание да се смята, че са били преосмислени във форми за вторичен несвършен вид, срв. коупитн — коуповатн, мѣнитн — мѣноватн¹⁰. Преосмислянето на деноминални образувания във вторични несвършени глаголи, на което се позовава Ив. Добрев, явно е ограничено явление за историята на българския език и това хвърля сянка на съмнение върху изложената теза. По-същественият проблем обаче е в това, че отименните образувания стоят малко или много встрани от видовото противопоставяне. Деноминалните глаголи в историята на българския език никога не са могли да изразяват редовно аспектиални противопоставяния, както това се случва при девербативите, и причината за това се крие в същността на техния ономасиологичен тип (повече по този въпрос вж. в Глава V).

В този смисъл надали е случайно, че само в една част от новобългарските говори съществува ономимия между деноминалната наставка и имперфективиращия суфикс, наследници на старобългарската -ова-/-оу-, например в Щипско-Струмишко се използва наставка -ја- и при десубстантивите, и при вторичните несвършени глаголи: *срамуѣм се*,

⁹ Разделят за вид на глагола е подготвен от Ив. Добрев.

¹⁰ Смята се, че по произход коуповатн е бил деноминатив, произведен от коупъ, но рано (още в старобългарския период) е бил преосмислен в имперфектив към глагола коупитн (ЕССЯ, т. XIII:114). Аналогичен е развоят на мѣнитн и мѣноватн, които са отименни глаголи, производни от мѣна. Непроизводният от съвременна гледна точка глагол *меня* е наследник на старобългарски десубстантив мѣнитн. В някои от новобългарските диалекти и в книжовния език *меня* е първичен несвършен глагол. В други диалекти обаче този глагол е от свършен вид, като неговият корелат е *менувам* или *менявам*.

цару́ам и прикажу́ам, покла́ту́ам. Но за странджанския говор Г. Горов е събрал данни, че *-ова-* е наставка за образуване на преходни глаголи от съществителни имена, например *глаго́вам, лефтеро́вам, кмето́вам, мишко́вам*, а наставката *-ува-* променя вида на глагола от свършен в несвършен *ба́цнувам, бел'а́жувам, къ́снувам, ле́гнувам* и пр. (Горов 1962: 43). Тази особеност е характерна и за говора на тракийските изселници в село Орешник, Елховско, срв. Бояджиев 1979:3–78. В по-голямата част от българските говори деривационната наставка *-ува-* се е различавала от видовия суфикс според акцентната парадигма на глагола, в чиято структура се съдържа. Смята се, че поради акцентните разлики при десубстантивите и вторичните имперфективи в североизточните говори през Възраждането двете наставки се подлагат на различен развой, в резултат на който се изгубва формалното съвпадение между тях. Видовият суфикс се прибавя към глаголни основи с ударение върху корена и затова често се мисли, че неударената наставка *-ува-* се съкращава до *-ва-*, например *про́ся > изпро́ся – изпро́сувам, изпро́свам, ка́ча/кача́ > ока́ча/окача́ – ока́чам и ока́чювам, ока́чвам* (по този въпрос вж. т. 2). Деривационната наставка *-ува-* само по изключение не се намира под ударение и съкращаването на първата гласна от наставката не се осъществява, срв. *цару́вам, робу́вам, слугу́вам, ергену́вам*. В част от днешните рупски и македонски говори имперфективиращата наставка *-ова-* също може да се различава от деривационния суфикс *-ова-* по мястото на ударението, например *купо́вам, даро́вам*, но *пока́звам, отр'а́звам, изва́д'овам* (Мирчев 1934:211, 1984:196). Не сме открили данни за новобългарски диалект, в който десубстантивната наставка – наследник на старобългарската *-ова-* – да не се характеризира с ударение върху първата гласна от суфикса (като евентуално може да има единични изключения). В същото време в някои диалекти суфиксите, наследници на имперфективиращата наставка *-ова-*, се прибавят към глаголни основи с ударение на корена, а в други говори са в ударена позиция. Всичко това по-скоро означава, че деноминативните глаголи и вторичните имперфективи са се развивали отделно и не са си влияели едни на други.

Идеята за „прехвърляне“ на наставката *-ова-* от деноминалното словообразуване във формообразуването е проблематична, но ѝ отделихме специално внимание най-вече защото спекулативно се използва в споровете за значението, което носят форми от типа на *описвам* в съвременния български книжовен език (несвършен вид или итератив). Тезата, че глаголи от типа на *показватн* са взели деноминалната наставка *-ова-*, е много популярна сред привържениците на теорията за съществуване на граматически итеративи в българския език. Ясно е, че в един флективен език, какъвто е българският, словообразователните афикси не могат произволно да се ползват като формообразователни или обратно.

Но спокойно може да се приеме, че една словообразователна наставка ще стане формообразователна, при положение че някакво старо словообразователно значение, чийто изразител се явява въпросната наставка, се морфологизира. По този начин се решава, че в подкрепа на тезата за съществуването на граматически итеративи в българския език разполагаме с доказателства от езиковата история – новооформените с наставката *-ова-* глаголи следва да носят нейното значение, т.е. те ще дублират начина на действие на старобългарски глаголи от типа на *дѣловати*, но на граматическо равнище. Подобни гледни точки са изложени подробно от Кр. Чакърова (Чакърова 2003:118 и сл.), а според нас те отразяват едно прибързано тълкуване на фактите от езиковата история.

Теорията, че вторични несвършени глаголи от типа на *преписвам* представляват граматически итеративи, е стара и и до днес има много привърженици. Тази теория се явява в различни варианти и почива най-вече на факта, че глаголи като *преписвам* са формално по-усложнени от глаголи като *пиша* и *препиша*, но се използват и други аргументи като например това, че в рамките на несвършения вид съществуват и т.нар. повторителни употреби (употреби в сегашно историческо време). Споровете относно статута на вторичните несвършени глаголи от типа на *преписвам* всъщност са спорове за това възможно ли е немаркираният член на една категория да бъде формално по-усложнен от маркирания член (в нашия случай маркиран е свършеният вид *препиша*). Много оригинално решение предлага Г. Герджиков, който казва, че при глаголният вид отношението нулева – реална морфема отразява диаграматично не субординационното отношение между немаркирания и маркирания член, а по-протяжния (т.е. процесен, фазов) характер на несвършения вид в сравнение с комплексния, пунктуален характер на свършения вид. Аналогична иконическа функция имат и количествените степенувания на коренната гласна при видообразуването в праславянски (Герджиков 1999а:74).

Историята на българския език, както вече уточнихме неколкостранно, на този етап не може да даде еднозначен отговор на въпроса за организацията на категорията вид на глагола в съвременния български език. Данните от средновековните ни паметници говорят с висока степен на сигурност за две неща: че първоначално са съществували вторични имперфективи без видови суфикси (маркер на вида е била удължената отгласна степен на корена и наличието на палатал/йот пред тематичното *-е-*) и че българският език последователно се е стремил да създава и поддържа набор от изосемични видови суфикси. Първоначално праславянският език е разполагал с една видова наставка *-а-*, към която малко по-късно са се прибавили *-ва-* и *-ова-* (например *пастн* > *падати*, *мнѣтн* > *мнѣвати*, *пѣнѣтн* > *пѣнѣвати*), които са възникнали като аломорфи на

-а- без каквато и да е връзка с деноминативните глаголи. Съгласно най-разпространената гледна точка -в- в глаголи от типа на биватн, криватн първоначално се е появила случайно – чрез нея е бил отстраняван зевът между две гласни и така се е появила възможността да бъде използвана за образуване на производни глаголи от несвършен вид (*Мейе 1951:243*). Сходна гледна точка защитава и В. Иванов, според когото -v- при даватн е прастар суфикс -w-, но впоследствие е бил преосмислен като морфологичен елемент, отстраняващ зева и сходен с -j- в *da-j-ǫ. Основи от типа на *dajati и *davati са били наследени от много древна епоха, но едва на славянска почва са били въввлечени във формиращото се видово противопоставяне (*Иванов 1968:258–259*). Тези гледни точки за нас са неприемливи, тъй като -j- в *da-j-ǫ има морфологична стойност и появата му не се дължи на фонетични причини, за каквито говорят Мейе и Иванов (по този въпрос вж. Глава II). Затова ще се присъединим към мнението на други учени, че наставката -ва- възниква като аломорф на -а- при едносрични глаголи с коренно дълго и (ъv пред гласни), например криватн, биватн, шиватн, срв. bhū- > bhū-a- > бъv-a- > быв-a- > бы-va-. След това и други глаголи, чиито корен е завършвал на гласна, са започнали да прибавят суфикс -ва-, например побѣтн – побѣватн, съгрѣтн – съгрѣватн. Видовият суфикс -ова- в мнноватн също е възникнал като аломорф на -а-, но при глаголите със суфиксално -н- от II старобългарско спрежение, срв. mī-поѹ-ti > mī-поѹ-a-ti > мнноватн, където оѹ от наставката -поѹ- пред гласна се превръща в ов (*Тотоманова, Добрев, Икономова 1986:115–116*). Именно тази наставка, а не словообразователният суфикс -ова- в глаголи като вѣроватн, започва да се явява и във вторични имперфективи от типа на показоватн. Не бива да се подвеждаме от факта, че в старобългарския език има само няколко глагола от типа на мнноватн. При възникването и установяването на изосемични морфемни значения има не броят на думите, при които се използва даден формант, а да се запази формалното разнообразие от афикси, както и да има еднакви условия при реализирането на една и съща морфема. Историята на окончаниата за множествено число при съществителните имена много ясно показва как морфемни с първоначално ограничена употреба могат да станат много агресивни и да изместят по-продуктивни формални типове (срв. развоя на днешното окончание -ове за мъжки род, декомпозирано от малък брой имена по -й- основи).

2. Установяване на обличията на видовите суфикси в историята на българския език.

За да се проследи възникването на изосемични суфикси за имперфективация, би следвало да се съпоставят съвременното и старобългарското езиково състояние по отношение на условията, които оп-

ределят появата на един или друг суфикс (вж. *Приложение 4*). Тук ще ни интересува най-вече употребата на наставките -ва- и -ова-. След като приемем, че най-старият суфикс за имперфективация е -а-, можем да проследим как в определени позиции се образува по-нов вторичен несвършен глагол с наставката -ова-, който може да измести от употреба по-старата форма с -а-, а в други позиции -ва- се прибавя към суфиксите -а- или -ѣ-.

Изборът на видова наставка при глаголите, които не съдържат друг суфикс (т. 1 от *Приложение 4*), първоначално е зависел от характера на фонемата, с която завършва глаголният корен – към корените на гласна се прибавя -ва-, а към корените на съгласна – -ова-. Семантичните причини, които са довели до появата на нови суфигирани глаголи като *ѹѹватн*, *даватн*, *казоватн* и т.н. и до промяната на вида на някои старобългарски глаголи, са изяснени от К. Първанов (*Първанов 2010: 452–460*) и по тази причина няма да се спираме по-подробно на този въпрос. Само ще добавим, че глаголи като *ѹѹтн* и *ѣѣтн* са изразявали еднократни действия, а са били първични несвършени глаголи. Именно това противоречие е сред причините, довели до колебания в глаголният им вид, двувидовост и дори до смяна на вида. За да се преодолее противоречието, още в старобългарския език са се появили производни глаголи, оформени с наставките -ова- и -ва-: *ѹѹватн* и *казоватн*. Тези по-нови глаголи са били еднозначно от несвършен вид. Сходен е развоят на *вндѣтн* (imp.) > *вндоватн* (нвб. *видя – виждам, вѣдвам, видувам*; срв. т. 6 от *Приложение 4*). При глаголи като *пѣтн*, *пнтн*, *бнтн* не е съществувало противопоставяне между начина на действие и вида и затова техните итеративни съответствия *пнватн*, *пѣватн*, *бнватн* са изчезнали, без да се смени видът на изходния глагол.

При изходни глаголи с наставката -н- (т. 2 от *Приложение 4*) се образува несвършен глагол с -ова-. В старобългарския език глаголи като *подвнзоватн* могат да се разглеждат като дублети на *подвнзатн*, -*закѣшн*, т.е. към глаголите от II спрежение е било възможно да има вторични имперфективи без наставката -н-. В историята на българския език този тип форми трябва да са били заменени от по-нови вторични имперфективи със запазен суфикс -н-, срв. *дрѣзоватн* и *дрѣзноватн*, както и нвб. форми от типа на *ку́снувам*, *ру́хнувам*, *ли́тнувам* и т.н. Тъй като впоследствие -*н-ува-* се заменя с -*ва-*, в съвременния български книжовен език вторичните имперфективи към глаголите с наставка -н- се характеризират с редуване на реален суфикс // нулев суфикс (например *рух-н-а – рух-ва-м*). Това правило е без изключения днес в книжовния език и североизточните български диалекти, където словообразователната наставка -н- не може да се яви във формата за несвършен вид, например *трѣгна – трѣгвам*, *хукна – хуквам*, *седна – сядам*, *легна –*

лягам¹¹ и т.н. В речниците на Н. Геров и Ст. Младенов са включени глаголите с *-н-ува-* с обяснението, че формите са остарели, например *дръзна – дръзнувам, изгйбна – изгйбнувам, цръкна – цръкнувам, млъкна – млъкнувам, тръйна – тръйнувам, крѣнна – крѣпнувам, рйкна – рйкнувам, вйкна – вйкнувам, звънна – звъннувам, бръмна – бръмнувам, сѣкна – сѣкнувам, гйтна – гйтнувам, лйсна – лйснувам* и т.н. Всички глаголи на *-нувам* са с ударение върху корена. Примерите, които са от края на XIX и началото на XX в., показват, че замяната на формообразователния тип *млъкнувам* с типа *млъквам* е била извършена през XIX в. и по време е съвпадала със замяната на суфикса *-ува-* с *-ва-* при вторични имперфективи от типа на *изпрѡсувам > изпрѡсвам* (по този въпрос вж. по-долу). Тези промени според нас не се дължат на изпадане на *-у-*, а представляват замяна на един изосемичен видов суфикс (*-ува-*) с друг (*-ва-*) на базата на еднакви акцентни парадигми (*мйгвам* и *препйсвам* са като *изпйвам*, а има и *(при)мйгвам, (у)крѣпвам, (про)вйквам, (за)млъквам* като *изпйвам*). Интересно обяснение за изчезването на словообразователното *-н-* при вторичните имперфективи в съвременния български книжовен език предлага Й. Велкова. Според нея промяната е мотивирана най-напред от фонетични условия – ако *-н-* се запази при прибавянето на видов суфикс *-ва-*, ще се получи **мйгнвам*. В тази форма се открива съчетание от типа на шумова + сонорна + шумова съгласна – трудно произносимо съчетание в българския език, защото то нарушава закона за структурата на сричката. В говора на с. Беласица, Петричко *-ува-* е активен суфикс за имперфективация и наставката *-н-* свободно се съчетава с него, например *мйгнувѣм, фраснувѣм* и т.н. (Велкова 2012:26–27).

В съвременния български език има три типа вторични имперфективи към глаголите с *-н-*: *дигна – дигам, впрегна – впрягам; мигна – мигнувам/мигвам, опъна/опна – опѣвам/опвам; опна – опин'ам, смакне – смачин'а*. Вторични несвършени глаголи на *-ин'ам*, които се срещат в диалектите в Западна и Южна България, са най-нови в историята на българския език. От синхронна гледна точка тези глаголи са със суфиксално *-н-*, видов суфикс *-а-* и коренно редуване (нулева степен с *и* и непалатално *н* с палатално *н*), срв. *оп-н-а – опи-н'-а-м*.

Днешните вторични имперфективи на *-ин'ам* са образувани по модела на вторичния несвършен вид на немногобройния клас глаголи от I спрежение II разред с корен на назална съгласна *н* (например *клатн > заклатн > закланнатн, патн > распатн > распннатн, наутн > науннатн*

¹¹ При *мннѣтн > мнноватн* и *вѣспоманѣтн > вѣспомановатн* е настъпило преосмислянето на *-н-* като част от корена, срв. нвб. *мин-е-ш – мин-ава-ш* и *спомен-е-ш – спомен-ава-ш*. Вероятно на това се дължи замяната на *минува* с *минава* и на *споменува* със *споменава*.

и др. (за преосмислянето на коренното *-н-* в суфиксално срв. Глава II). В някои диалекти този тип вторични имперфективи се е настанил и при глаголите, при които словообразователна наставка *-н-* е изконна (т.е. II старобългарско спрежение). Данни за възникването и разпространението на типа *опѣн'ам* са изложени от М. Младенов, според когото тези форми са старинни и това се потвърждава от разпространението им в съседния сърбохърватски език и от алтернацията *ь – н* в корена. Позовавайки се на речника на Фр. Миклошич, Младенов посочва, че глаголи като *распннатн*, *зпннатн* са засвидетелствани още от X–XI в., а типът повторителни глаголи на *-ин'ам* води началото си от глаголите с корен *-пън-* (Младенов 1974:173–176). Това, че глаголи като *распннатн* се употребяват през старобългарската епоха, не означава, че още тогава този тип се е разпространил върху нови основи, още повече че се наблюдава замяна на старата *-нна-тн* с *-ин'ам*. Не разполагаме със сигурни сведения кога завършекът *-нна-тн* е започнал да измества старите несвършени корелати на глаголите по II старобългарско спрежение, но би трябвало това е станало след преразлагането на корена при глаголи като *кля-тн*, *кльн-ѣ-шн*, *па-тн*, *пън-ѣ-шн*. Т.е. едва след като коренното *н* е започнало да се схваща като суфиксално, е било възможно този тип да се пренесе и при глаголите по II старобългарско спрежение. Що се отнася до редуването на непалатално с палатално *н*, вероятно то се е осъществило поради замяна на *-а-* с *-ѧ-*, т.е. поради аналогия с вторичните имперфективи на *-ѧ-тн/-ѧвѧ-тн*¹².

Статалните глаголи с наставка *-ѣ-* от III старобългарско спрежение образуват вторични несвършени глаголи чрез прибавяне на *-ва-* към лексикалната основа, например *дѣбелъ > дѣбелѣ-тн > одѣбелѣ-тн > одѣбелѣ-вѧ-тн* (срв. т. 3 от Приложение 4). На пръв поглед старобългарските вторични имперфективи в тази група по нищо не се отличават от новобългарските си съответствия, срв. *одѣбелѣ-вѧ-тн* и *pref.дебелявам*, *конѣ-вѧ-тн* и *кончавам*. В действителност вторичните несвършени форми към отименните глаголи с наставка *-ѣ-* в старобългарския език се образуват с наставка *-ва-*, а в съвременния български език с *-ава-/’-ава-*, например *побел-е-е-ш – побел’-ава-ш*, като във формата за вторичен несвършен вид словообразователният суфикс *-е-* (от *ѣ*) се редува с нулева морфема. Критерият за определяне на видовата наставка тук е мястото на ударението: наставката *-ава-* се намира под ударение, докато наставката *-ва-* се използва при глаголи с коренно ударение. Затова евентуалното членене *побел-е-е-ш – побел’-а-ва-ш* с наставка *-е-/’-а-* и видов суфикс *-ва-* не е удачно. За да отговорим на въпроса как се е появила видовата наставка *-ава-* при вторичните имперфективи от разглеждания тип, ще трябва да

¹² За подобно смесване на палатално и непалатално *н* в наставките *нна* и *ѧнѧ* в западнобългарските говори вж. у Тотоманова 1992:101.

имаме предвид, че при глаголите с -ѣ- от III старобългарско спрежение не е настъпвала десемантизация на словообразователната наставка и тя не е променяла значението си, срв. *побел-е-е-ш*. Затова допускаме, че при вторични имперфективи като *ѡдѣбѣа-ѣ-ва-тн* е настъпило късно (новобългарско) преосмисляне в глаголи с наставка -'ава-. Подобна промяна изглежда съвсем реална, ако -ѣ- във вторичните несвършени глаголи е под ударение. Днес наставката -*ава-*/*-ава-* стои винаги под ударение, а в североизточните диалекти видовите наставки са се диференцирали в зависимост от мястото на ударението при вторичния имперфектив. Затова е възможно при наличие на ударение върху -'а- тези форми да бъдат преосмислени като образувани с наставка -ава- (за произхода на наставката -ава- вж. по-долу).

Зависимостта на старобългарските видови суфикси от завършека на лексикалната основа личи много ясно при глаголите от т. 4 на *Приложение 4*, срв. *сѣпрат-а-тн* > *сѣпрат-ова-тн*, *наѹрът-а-тн* > *наѹрът-а-ва-тн*, *напнт-а-тн* > *напнт-ова-тн*, но *въспнт-а-ва-тн*. При глаголите *прѣт-а-тн*, *ѹрът-а-тн*, *пнт-а-тн* и техните префигирани варианти наставката -а- може да се запази или не при образуването на вторичен несвършен вид. Ако -а- се запази и лексикалната основа завършва на гласна, се прибавя -ва-; в противен случай се използва -ова-. От съществено значение е това, че в структурата на глаголите от тази група (например *погладатн*, *распытатн*) -а- е именно словообразователна наставка, а не видов суфикс. В някои случаи, например *колѣб-а-тн*, *-б-а-ѣ-шн* (< *колѣб-а-тн*, *колѣбѣ-ѣ-шн* (imp.)), словообразователната наставка -а- не е изконна, а е прибавена по-късно (-а-/-ѣ- в *колѣб-а-тн*, *колѣбѣ-ѣ-шн* са темпорални гласни). През старобългарския период критерий, който да ни помогне да разграничим видообразуващата от словообразуващата наставка -а-, е наличието на алтернации в корена на глагола с -а-, срв. *нарѣцатн* с *нарѣцн*, *двнзатн* с *двнгнѣтн*. Деноминалната наставка -а- се прибавя директно след корена на произвеждащата дума и не предизвиква изменения на морфемната граница, например *знама* > *знаменатн*, *рабоа* > *работатн*, но *поработнтн* > *порабоцатн*, *ѡтрѡднтн* > *ѡтрѡждатн*, *прѣмѣнтн* > *прѣмѣнатн*, където видовата наставка -а- се поставя след запазен формант -н-, превърнал се в йот¹³. Липсата на редувания в корена в старобългарските форми (срв. *прѣтатн*, *гладатн*, *ѡвнтатн*, *колѣбатн*, *-баѣшн* и т.н.) е свидетелство за словообразователната функция на -а-. Съвременните наследници на глаголите от тази група най-често са словообразователно оформени с наставка -а-, но немотивирани думи (срв. *прет-а-м*, *глед-а-м*, *колеб-а-я*, *обит-а-я*, *обузд-*

¹³ Известно е, че в руските говори се срещат форми от типа на *фатам*, *доходам*, *извадам*, срв. и руските глаголи *хватать* и *скакать*. Вероятно формите са много архаични, тъй като този формообразователен тип се среща само при корени, чиято древност не подлежи на съмнение.

а-я, съчет-а-я). При тези от тях, които днес са от несвършен вид, -а- не представлява видов суфикс, тъй като при префиксация се получават форми за свършен вид, например *огледам, поколебая (се)* и т.н.

Вторичните несвършени глаголи с -ова- и с -а- от типа показатн, -заѣшн // показоватн (т. 5 от Приложение 4) са били дублети. Формите с -ова- са възниквали като нови вторични имперфективи към глаголи, при които е имало омонимия между свършения и несвършения вид в миналата основа, например свързатн, -жешн (р.) и свързатн, -заѣшн (имр). В съвременния български книжовен език формите с -а- са изчезнали, като или са запазени глаголите с -ова- (например *показвам, pref.мазвам, pref.рязвам*), или са образувани нови вторични имперфективи с наставка -ава- (например *осезая – осезавам*). От тази група глаголи следи от несвършени форми със суфикса -а- се откриват при *pref.ричам* и *pref.искам*, който днес е от свършен вид. Непрефигираният *искам* може да се определи като словообразователно оформен с наставка -а-, но непроизведен глагол.

Статалните глаголи от IV старобългарско спрежение I разред (т. 6 на Приложение 4) най-често образуват вторични несвършени глаголи чрез прибавяне на -ва- към аломорфа на словообразователната наставка -ѣ-/н-, който се явява в миналата основа (например *вѣѣтн > повѣѣтн > повѣѣватн*). В съвременния български книжовен език в глаголи като *изтърп-и-ш – изтърп-ява-ш, премълч-и-ш – премълч-ава-ш* и т.н. се обособява имперфективизиращ суфикс -ава- със или без мекост на предходния консонант (за произхода на наставката -ава- вж. по-долу). Друга част от глаголните основи от тази група са получавали наставката -а- при имперфективизация, например *зърѣтн > въззърѣтн > въззърѣтн → взря – взирам (диал.), взирам се, съзирам* и т.н.; срв. старобългарските *върѣтн > възвърѣтн* и нвб. *вра > pref.вра – pref.вирам*; също така *горѣтн > *garati (> съгаратн)* и нвб. *горя > pref.горя – pref.гарям*.

И така, в разгледаните дотук случаи една произвеждаща основа може да се разшири или само с видовия суфикс -а-, или само с -ова-, но никога и с двете наставки едновременно. Това показва, че двата суфикса имат напълно идентична функция, т.е. това са изосемични морфеми. При глаголите с едносричен корен на гласна, които не съдържат друг суфикс (например *посѣятн* и *посѣватн*, *повнѣатн* и *повнѣватн*), -а- и -ва- също са изосемични афикси и никога не се употребяват едновременно. Няма никакви пречки -ва- да се яви след словообразователната наставка -а-, например *ърѣта > ърѣт-а-тн > наърѣт-а-тн > наърѣт-а-ва-тн*. Наставката -ва- обаче може да се яви и след -а-, когато тя по произход е видова наставка – при глаголите от т. 7 на Приложение 4 (срв. например *жестокъ > ожесточѣтн > ожесточѣтн > ожесточѣватн*), като при това не става дума за единични или изолирани примери.

Ако приемем, че -ва- и -а- са видови суфикси при глаголи от типа на пльнѣ > пльнѣти > нспльнѣти > нспльнѣати (imp.) > нспльнѣвати, как бихме могли да обясним едновременната им поява? По принцип е неприемлива тезата, че два афикса с напълно идентично значение, могат да се явят един след друг в рамките на една и съща синтетична словоформа. В. Атанасов определя формите конѣвати, обльгѣвати, отѣвѣшавати, както и цѣлѣвати, дрѣзвати, разоумѣвати, вѣдовати като словообразователно маркирани с -вати, -овати, -ѣвати итеративи, образувани от следните неитеративни основи: конѣати, обльгѣати, отѣвѣшати, цѣловати, дрѣзати, разоумѣти, вѣдѣти (Атанасов 1986: 55–56). Авторът отбелязва, че подобни итеративни основи възникват най-често при отименните глаголи, и твърди, че изобщо този нов тип итеративи са възникнали под влияние на деноминативните формации на -ѣти, -овати (Атанасов 1986: 56–57). Причината точно при отименните глаголи или такива, които се схващат като отименни¹⁴, да се явяват една след друга наставките -а-ва- според нас трябва да се обясни с неспособността на десубстантивите да маркират противопоставяне по начина на действието, както това се случва при девербативите (повече по този въпрос вж. в Глава V). Старобългарският глаголен вид е неотделим от начините на действието, той е класификационна категория, закрепена за лексикалното значение на думите, а вторичните несвършени глаголи първоначално не са образували чисти видови двойки със свършения вид. Затова неясните откъм начин на действие отименни глаголи могат да се окажат и видово неясни дори когато етимологично са вторични несвършени глаголи (срв. смяната на вида при старите вторични имперфективи *завещая* и *увещая*). На това се дължи твърде странното от съвременна гледна точка лепене на наставката -ва- след видовата по произход наставка -а- при глаголите от т. 7.1. от *Приложение 4*.

Възможно е видовата нееднозначност на вторичните несвършени глаголи с отименен корен да е била подкрепяна и от допълнителни фактори: формалното съвпадение между тях и някои префигирани деноминални и деадеактивни глаголи с наставка -ѣ- от III старобългарско спрежение, например порабоѣати (срв. работа > работѣти > поработѣти > порабоѣати) и съконѣати (срв. конѣцъ > конѣѣти > конѣати > съконѣати (р.)). В този случай и двата глагола са префигирани, с отименен корен, с палатал пред наставката -а- и следват един същ формообразователен модел в спрежението си. Подобно формално изравняване е настъпило в резултат на праславянската дисимиляция на ѣ в а след стари палатали

¹⁴ Тук имаме предвид глаголи от типа на *obvĕtiti*, който може да се тълкува по различни начини: като произведен от недостигнал до нас глагол **vĕtiti* или като произведен от съществителното **obvĕtĕ* (ЭССЯ, т. XXXI: 30–31).

при глаголи от типа на съконъхатн и след фузията на наставките -н- и -а- при вторичните несвършени глаголи (*поработ-н-а-тн > порабощатн).

От примерите в т. 7. на Приложение 4 също така е видно, че старите отношения между вторичните имперфективи с -а- и -а-ва- не са запазени в българския език. При глаголите с наставки -а-ва- е настъпило преразлагане на морфемната структура¹⁵: -а-ва- → -ава-, например: обьщъ > обьщ-н-тн > прнобьщ-н-тн (р.) > прнобьщ-а-тн (imp.) > прнобьщ-а-ва-тн → приобща – приобщ-ава-м; *zavět-i-ti > завѣщ-а-тн > завѣщ-а-ва-тн¹⁶ → завещ-а-я – завещ-ава-м. При глаголи като прѣтръп-ѣ-ва-тн, нскъп-ѣ-ва-тн (т. 6 от Приложение 4), за които вече посочихме, че са образувани чрез прибавяне на -ва- към аломорфа на словообразователната наставка -н-/-ѣ- от миналата основа, също се наблюдава преразлагане на морфемната структура, срв. нвб. *изтърп’-ава-ш*, *изкип’-ава-ш*. Така в съвременния български книжовен език в глаголи като *завеща-е-ш* – *завещ-ава-ш*, *приобщ-и-ш* – *приобщ-ава-ш*, *изтърп-и-ш* – *изтърп-ява-ш*, *изкип-и-ш* – *изкип-ява-ш* и т.н. се обособява имперфективиращ суфикс -ава- (със или без мекост на предходния консонант). Затова може да се мисли, че наставката -ава-/-’ава- е била декомпозирана от вторичните имперфективи към глаголите по IV спрежение, като видовият суфикс се е разширил наляво и е погълнал предходния формант.

Като следствие от всичко това в някои случаи вторичните имперфективи с наставка -а- са изчезнали в българския език, например стръмъ > стръмтн > оустръмтн > оустръмъатн (imp.) > оустръмъаватн → стремя се > устрема се – устрем-ява-м се; толтн > оутолтн > оутолъатн, оутолъаватн → утоля – утол-ява-м. В случаите, в които се палят както глаголите с -а-, така и тези с -а-ва-, формите не са производни една от друга, например мькъ > мькътн > рѣзмькътн > рѣзмькъаватн > рѣзмькъаватн → мисля > pref.мисля – pref.мисл-я-м, размишл-ява-м¹⁷ (pref.мислям е със субституция на резултатите на старата йотация с новата). Формално погледнато някогашните двойки глаголи с -а- и -а-ва- са запазени при *обещ-а-я* – *обещ-ава-м*, *отвещ-а-я* – *отвещ-ава-м*, *завещ-а-я* – *завещ-ава-м*, *увещ-а-я* – *увещ-ава-м*, но старите вторични несвършени глаголи с -а-

¹⁵ Под преразлагане на морфемната структура или декомпозиция тук разбираме преместване на морфемна граница вътре в думата чрез преминаване на една морфема (или части от морфема) към състава на друга морфема. При морфемното преразлагане в езика се образуват нови морфemi (*Бояджиев 1999:258–259*). Понякога подобни промени биват наричани обратно словообразуване.

¹⁶ Формите са типични за паметниците от старобългарския период, например *прнобьштаважштаа* са се среща в Супрасълския сборник.

¹⁷ Срв. още и *оцеля* – *оцелям* и *оцеля* – *оцелявам*, *отлитам* и *отлелявам*, *нагарчам* и *нагорчавам* и т.н. Вторичните имперфективи на -а- и тези на -ава- може да се палят, но без да се срещат едновременно в един и същ диалект, тъй като наставката -ава- е характерна предимно за североизточните говори.

М. Белова в своята дисертация, посветена на глаголното словообразуване в произведенията на Григорий Цамблак¹⁹. Но Белова посочва като примери *оѣбѣаѣватн*, *отъмынѣватн*, *оуспокоѣватн*, *оуплождаватн* и др. (Белова 2008:122), които според нас не са еднозначни. Всъщност най-сигурното доказателство, че в българския език вече е възникнал суфикс за имперфективация *-ава/-'ава-* е посочена от самата Белова верига *таѣтн са > нстаѣтн > нстаѣватн* (Белова 2008:210), тъй като *-а-* в структурата на старобългарския глагол *та-ѣ-тн*, *та-ѣ-шн* е темпорална гласна на миналата основа и след нея няма как да се яви видовата наставка *-ва-*, която задължително предхожда тематичните гласни и стои непосредствено след лексикалната основа. След като сегментацията *та-ѣ-тн са > нс-та-ѣ-тн > нс-та-ѣ-ва-тн* (с темпорална гласна последвана от видов суфикс във вторичния несвършен вид) е невъзможна, остава като единствено възможен вариант *нс-та-ѣа-тн* (с наставка за имперфективация *-ѣа-* след корена *та-*). Същият глагол *нстаѣватн* е посочен в речника на Фр. Миклошич (с източник *Ranoplia dogmatica*), както и *ѣстаѣватн* (по речници, без конкретен паметник). По същия начин следва да се тълкува и даденият от Белова без друг коментар *възѣватн*, също и *прѣѣватн*, посочен от Миклошич със значение 'ора' въз основа на описания на южнославянски ръкописи и пак без конкретен източник.

Изнесеният в *Приложение 4* материал показва, че до появата на суфикса *-ава-* изборът на видова наставка зависи изцяло от фонетични фактори – от завършека на лексикалната основа: *-ва-* се прибавя към лексикална основа, която завършва на гласна, *-ѣа-* – към лексикална основа на съгласна. След тези разяснения по ексцерпирания езиков материал в *Приложение 4* ще се опитаме да обобщим и да представим накратко някои по-съществени данни за възникването, развоя и дистрибуцията на видовите наставки.

– *Суфикс -а-*: Това е първият суфикс за имперфективация, който е възникнал в историята на славянския глаголен вид. Днес това е може би единствената видова наставка в българския език, която задължително се прибавя при глаголи с алтернации в корена (срв. *нарека* – *наричам*, *разходя* – *разхождам*, *облека* – *обличам* и *облицам* (диал.). В част от случаите редуването в лексикалната основа е между палатална и непалатална съгласна, например *премислиши* – *премисляши*, *проговориши* – *проговаряши*, което донякъде се дължи и на това, че при глаголите от IV спрежение II разред *-а-* се е прибавяла към запазен *и*-формант (например *ѣзъмѣсѣтн > ѣзъмѣшѣтн*, *оутѣсѣтн > оутѣсѣтн*). В процеса на изграждане на видовата опозиция наставката *-а-* е разширявала своите употреби, а в същото време в определени позиции е била измествана от по-нови наставки.

¹⁹ М. Белова определя наставката като *-ава/-'ава/-ѣа/-ѣа*.

Когато наставката *-а-* е придобивала нови позиции, това е ставало и чрез възникване и граматикализация на нови редувания в лексикалната основа (срв. формите на *-ин'ам*). Причината за това наглед нескончаемо движение на видови афикси е в същността на изосемичните морфемии, които изразяват едно и също значение и се различават чисто формално. Изосемичните афикси разграничават формални групировки, които нямат опора в граматическата семантика, и това ги прави нестабилни в исторически план; всъщност всеки вид суфикс може да се замени с друг, без да настъпи промяна във вида на глагола.

– *Суфикс -ва-*: Наставката *-ва-* възниква като аломорф на *-а-* и започва да ограничава дистрибуцията на *-а-* след глаголни корени, които завършват на гласна. В североизточните диалекти и в съвременния български книжовен език *-ва-* е най-често срещаният вид суфикс.

– *Суфикс -ова-*: Наставката *-ова-/оу-* възниква като аломорф на *-а-* в позиция след суфиксално *-н-* и започва да се появява вместо *-а-* след лексикална основа, която завършва на консонат. Наставката *-ова-/оу-* дава началото на нвб. *-ува-*, която е получена чрез контаминация на *-ова-* и *-оу-*. Днес наследниците на *-ова-* доминират в централните родопски говори, но на практика са изчезнали в североизточните говори, тъй като през новобългарския период *-ува-* е изместена напълно от *-ва-*. Известно е, че в североизточните говори видовата наставка *-ува-* се прибавя към глаголни основи с ударение върху корена, и затова се смята, че неудараната *-ува-* се е съкратила до *-ва-*. Подобно предположение се подкрепя и от факта, че деривационната наставка *-ува-* (срв. *гладувам*, *нощувам* и под.) само по изключение не се намира под ударение и съкращаване на първата гласна от наставката не се осъществява.

Речниците на Н. Геров и Ст. Младенов добре отразяват процесите на изпадане на гласната *у* от вторичните имперфективи, например *смѣся* – *смѣсвам* (*смѣсувам*), *рухна* – *рухвам* (*рухнувам*), *кусна* – *кусвам* (*куснувам*), *прося* > *изпросья* – *изпросьвам* (*изпросьувам*), *бръчж* – *бръчвам* (*бръчювам*), *кача/кача* > *окача/окача* – *окачам* и *окачвам* (*окачювам*), *гоня* > *подгоня* – *подгоням* и *подгонвам* (*подгонювам*), *погна* – *погвам* (*погнувам*), *стрѣлж* > *устрѣлж* – *устрѣлвам* (*устрѣлювам*), *кривна* – *криввам* (*кривнувам*), *правя* > *направя* – *направям* и *направвам* (*направювам*), *лъжа* > *излъжа* – *излъгвам* (*излъгувам*), *пийна* – *пийвам* (*пийнувам*), *литна* – *литвам* (*литнувам*), *трѣпна* > *изтрѣпна* – *изтрѣпвам* (*изтрѣпнувам*), *врѣшж* > *сврѣшж/сврѣшж* – *сврѣшям* и *сврѣшвам* (*сврѣшювам*), *памтж* > *запамтж* – *запамтвам* (*запамтувам*), *цѣвна* > *разцѣвна* – *разцѣввамся* (*разцѣвнувамся*), *опытам* – *опытвам* (*опытувам*), *чистя* > *очистя* – *очиствам* (*очистувам*), *хласна* – *хласвам* (*хласнувам*), *трѣсж* > *разтрѣсж* – *разтрѣсвам* (*разтрѣсувам*), *брѣшж* > *избрѣшж* –

избрѣшвам (избрѣшювам)²⁰ и т.н. И Н. Геров, и Ст. Младенов изрично показват, че схващат глаголите със и без у като дублети, което означава, че промяната е извършена през XIX в. и първите десетилетия на XX в.

Напълно възможно е т.нар. съкращаване на неударената наставка -ува- до -ва- да прикрива процес на замяна на един изосемичен видов суфикс с друг. Няма фонетично изискване гласната у от наставката в позиция извън ударение да изпадне. Освен това глаголите, чийто корен завършва на гласна, прибавят суфикс за имперфективация -ва- и са с ударение върху корена (например *pref.núвам*, *pref.nǎвам*, *pref.búвам*, *pref.kríвам*). Следователно в североизточните говори акцентната парадигма на глаголите с наставка -ва- е съвпадала с акцентната парадигма на глаголите с наставка -ува-. При изосемичните морфеми е очаквано (но не е задължително) при еднакви фонетични условия да се реализира винаги една и съща морфема. Ако предположим, че на определен етап от езиковата история в някои диалекти ударението се е превърнало във фактор за избор на изосемичен видов суфикс, би било закономерно всички вторични несвършени глаголи с еднакви акцентни парадигми да имат еднакви видови наставки.

– *Суфикс -ава-/-'ава-*: Тази наставка възниква чрез преразлагане на морфемната структура – разширяване на наставката -ва- наляво, при което тя „поглъща“ предходния формант -а-/-ѣ- (по произход видов суфикс или словообразователна наставка). Възникването на този нов суфикс може да се отнесе към среднобългарската епоха.

Тъй като наставката -ава-/-'ава- се появява най-рано при глаголи по *и*-спрежение, бихме очаквали, че и днес този суфикс ще се среща в тази позиция. Диалектните данни обаче показват, че -ава-/-'ава- се среща и при глаголи по *е*-спрежение и не е задължителна при *и*-спрежение (срв. по-долу данните на Т. Бояджиев и Ив. Кънчев). Във всички български говори (в това число и в тези, в които е регистрирана една-единствена акцентна парадигма при префигираните свършени глаголи или при вторичните имперфективи) -ава-/-'ава- е с ударение върху първата гласна, което предполага, че мястото на ударението е изконно и никога не е било променяно. Това навежда на мисълта, че през среднобългарската епоха се е появила нова изосемична наставка, която се е реализирала не въз основа на завършека на лексикалната основа или коренни алтернации, а на ново условие – мястото на ударението (т.е. отговаряла е на точно определен акцентен тип).

В по-голямата част от българската езикова територия -ава-/-'ава- не получава особено широко разпространение, но тя възниква и става агресивна в североизточните диалекти при глаголи от *и*-спрежение и от

²⁰ В примерите е запазен правописът на Н. Геров.

е-спрежение, включително отименни глаголи със старите наставки -ѣ- и -а- (срв. *преигравам, побелявам*). При тези глаголи -ава-/-'ава- измества по-старите суфикси -ва- и -ова-, които първоначално са заемали тези позиции.

– *Суфикс -га-*: Тази наставка е характерна единствено за северо-източните български диалекти, като данни за нея са събрани от М. Младенов. Той счита, че в тези говори съществуват особени двойки глаголи от типа на *намѣр'ѣ* – *нам'аргам* и *намѣргам*, *свѣр'ѣ* – *свѣргам*, *тѣр'а* – *тѣргам* и т.н., при които първият от двойката глаголи е от свършен вид и изразява еднократност, а вторият е вторично имперфективиран (повторителен) глагол. М. Младенов посочва, че е мъчно да се установи произходът на тази наставка, която отговаря на -вам, -ам, и -'ам в книжовния език и други български говори. От приведените примери с глаголи на -гам се вижда, че тази наставка може да се яви след неназални сонори, например *засѣлгат съ*, *напѣлгѣм*, *путсѣргѣм*, *стувѣргѣм*, *спѣрга съ*, *см'аргѣт*, *зарѣвга*, *пр'абулгѣт*, *отвѣргам*, *растовѣргам*, *удѣргам*, *нашѣлгам* и т.н. (Младенов 1972:239–241). Към тези форми бихме могли да прибавим и *втургам*, *сторгам*. Оформянето на наставката -га- вероятно се дължи на дисимиляция на *в* след сонори.

И така, изосемични видови суфикси в българския език са възниквали по два начина: или като фонетични варианти на вече съществуващи суфикси, или чрез декомпозиция (т.нар. обратно словообразуване). Старобългарският език е наследил от праславянски състояние, при което е имало само един видов суфикс (-а-), често съпроводен с удължена отгласна степен, имитираща протяжния характер на несвършения вид. Впоследствие към този първи видов суфикс се прибавят и -ва- и -ова-. Дистрибуцията на наставките -ва- и -ова- в старобългарския и началото на среднобългарския период показва, че тези видови суфикси първоначално са зависели от завършека на лексикалната основа. Към средата на среднобългарската епоха с декомпозирането на наставката -ава-/-'ава- за пръв път се появява и един нов критерий за избор на видова наставка: мястото на ударението. Ако се съди по историята на този нов видов суфикс, мястото на ударението става значим фактор само в една част от българските диалекти.

При изграждането на категорията вид на глагола във всички диалекти на българския език са протичали успоредно и са си взаимодействали два процеса: разпространяването на вторичните имперфективи и изграждането на изосемични наставки за имперфективация. Първият процес се дължи на промени в плана на съдържанието на глаголният вид, т.е. на семантични причини. Разпространението на вторичните имперфективи е следствие от това, че видово-акционзартната опозиция се трансформира в изцяло видова опозиция с т.нар. чисти видови двойки, а видът се пре-

върща от класификационна в словоизменителна категория. Вторият процес касае изграждането на формалния инвентар на категорията вид на глагола и има две страни: възникването на III новобългарско спрежение, при което вторичните имперфективи получават собствено формообразуване, и установяването на изосемични видови наставки. Изграждането на категорията вид на глагола (от семантична и от формална гледна точка) е бавен и труден процес, който започва още в праславянския език и продължава чак до наши дни.

3. Изосемичните имперфективиращи морфemi в българските диалекти и ролята на ударението при избора на наставка

Състоянието на новобългарските диалекти би могло да даде допълнителни данни за развоя на суфиксите за имперфективация, но е нужно да се провери какъв е наборът от имперфективиращи суфикси в отделните говори и какви са условията за избор на една или друга наставка. В съвременния български книжовен език и североизточните говори *-ва-* се прибавя към глаголни основи с ударение върху корена, *-ава-/-'ава-* винаги носи ударение върху първата гласна в наставката, глаголите с морфонологични редувания в лексикалната основа избират видов суфикс *-а-*. От синхронна гледна точка от значение е мястото на ударението във вторичния несвършен глагол, например *получа* – *получа́вам*, но *улуча* – *улуча́вам*.

Правилата за избор на имперфективиращ суфикс в говора на с. Смолско, Пирдопско в общи линии съвпадат с тези в книжовния език. Данните са събрани и изложени от Ив. Кънчев, който отбелязва, че в системата на спреженията няма съществена разлика между смолския говор и книжовния език, като изключим отбелязването на ударението при глаголи от типа на *бера* (*бе́ра*, *бе́рех*) и при повечето глаголи от I разред на II спрежение (*бе́дя*, *бра́здя*, *благодаря*, *ва́ря* и т.н.). Глаголите, които съдържат *-ва-*, са с ударение върху лексикалната основа, например *избо́ра* – *избо́ройвам*, *измо́ла* – *измо́лвам*, *улу́ча* – *улу́чвам* и т.н. Наставката *-ава-/-'ава-* е винаги с ударение върху първата гласна, например *погреба́* – *погреба́вам*, *поко́ра* – *поко́равам*, *напа́ла* – *напа́лавам*. Суфиксът *-а-* е съпроводен с промяна на коренната гласна в сравнение с изходния свършен глагол, например *наредá* – *нари́дам*, *уко́ра* – *ука́р'ам*, *наго́да* – *нага́ждам*, *опечá* – *опи́чам*. Според изложените от Ив. Кънчев сведения в говора на с. Смолско, подобно на останалите диалекти в Западна и Южна България, се използват и вторични имперфективи на *-и́н'ам*, например *за́нна* – *запи́н'ам*, *са́мне са* – *сами́н'а са* (Кънчев 1968:50 и сл.).

Интересно е, че има суфикси за имперфективация, по отношение на които западните и южните говори се противопоставят на североизточните. Според данните на М. Младенов ареалът на глаголите на *-и́н'ам* от

Никопол до Пазарджик почти съвпада с ятовата граница, а от Пазарджик се насочва на югоизток до Свиленград, т.е. налице е една изоглоса, която обединява западните с рупските говори (Младенов 1974:175).

Сведения за образуването на вторични несвършени глаголи²¹ в рупските и македонските говори е събрал К. Мирчев. В диалектите в Южна България и в македонските говори глаголи, чийто корен окончава на задноезична съгласна, имат итеративни форми на *-ицам*, например *нари́цам*, *исти́цам*, *обли́цам*, *извли́цам* и т.н.²² Според К. Мирчев съвременните форми на *-ицам* са генетически свързани със старобългарски глаголи от типа на *на̀рнцатн*, *на̀рнцаѣж*, глаголи като *отси́цам*, *обли́цам*, *завли́цам* са се появили по-късно в резултат на аналогия. Друг тип повторителни форми са наречени от К. Мирчев *и-итератива*. Получената от удължение на *ь* коренна гласна *и* в *на̀рнцатн*, е разширила обхвата си и по аналогия са се образували форми като *погри́бам*, *уби́сам*, *затри́сам*, *погли́штам*, *зали́пам* и т.н. Многобройни са образуванията със суфикс *-ова-*, например *пока́зовам*, *изм'а́новам*, *отр'а́зовам*, *ви́д'овам*, *доход'овам* и т.н. Чрез формант *-ва-* са образувани итеративните форми *донéвам*, *сл'а́вам*, *приглéвам*, *убо́вам*, *из'а́вам*, при които *-ва-* се прибавя към инфинитивната основа на глаголите. От събраните от К. Мирчев диалектни данни става ясно, че наставката *-ова-* се съдържа в глаголи с ударение върху корена и без морфонологични алтернации; *-ва-* се явява след едносричен корен, завършващ на гласна под ударение, а *-а-* — в глаголи с ударение върху корена и коренна гласна *и* (при наличие на друга коренна гласна в свършения по вид глагол), която е наследник на дълга отгласна степен. Редуването на задноезична съгласна с *ц* също е маркер за вторичен несвършен вид.

В говора на тракийските преселници в с. Орешник, Елховско, описан от Т. Бояджиев, глаголите от III спрежение (т.е. вторичните несвършени глаголи) имат неподвижно коренно ударение. В този диалект несвършени глаголи се образуват чрез суфиксите *-ува-*, *-ва-*, *-ава-*, *-ова-*, *-ива-*²³ по следните правила: *-ва-* се прибавя към глаголи от I спрежение, чийто корен завършва на гласна (например *за́рийъ* — *зари́въм*); *-ува-* — към глаголи от I спрежение с корен на съгласна или с наставка *-н-* (например *бъхтъ* — *бъхту́вам*, *а́пнъ* — *а́пнувам*) и в много редки случаи към глагол от II спрежение (*извад'ъ* — *извад'увам*); *-ива-* (и нейни-

²¹ К. Мирчев предпочита термините итеративи или повторителни форми. Тук се придържаме към използваните от Мирчев термини, както и изобщо към терминологията на всеки един от цитираните учени.

²² По този въпрос вж. и диалектна карта № М 138 от БДА. Обобщаващ том IV. Морфология.

²³ Т. Бояджиев явно приема тази гледна точка, съгласно която *а* при вторичните имперфективи е тематична гласна, тъй като определя наставките като *-ув-*, *-в-*, *-ав-*, *-ов-*, *-ив-*.

ят фонетичен вариант *-ева*²⁴) – към глаголи от II спрежение (например *здѣфча* – *здѣфчивам*, *вѣрл'ъ* – *вѣрливѣм*). В този диалект има няколко глагола, които съдържат наставката *-áva-*, например *збѣръ* – *зберáвѣм*, *зáспъ* – *заспáвѣм* (Бояджиев 1979:3–78). Въпреки че това не е изрично упоменато от Т. Бояджиев, излиза, че вторичните несвършени глаголи с *-ава-* са единственото изключение от правилото за мястото на ударението при III спрежение. Също така става ясно, че изборът на видов суфикс не би могъл да зависи от мястото на ударението или пък от алтернации в корена. Говорът на тракийските изселници в Елховско показва значението на фонемата, с която завършва лексикалната основа на вторичния несвършен глагол (гласна, непалатална съгласна или палатална съгласна) при възникването и установяването на изосемични видови суфикси. Й. Велкова също установява зависимост между видовете суфикси и словообразователния тип на свършения глагол в говора на с. Беласица, Петричко (Велкова 2012:39).

От изложените данни може да се види, че североизточните говори са подменили един от старобългарските фактори за избор на видов суфикс (завършека на лексикалната основа) с по-нов: мястото на ударението. Така в една част от българските диалекти ударението се е превърнало във фактор за избор на видова наставка. Както вече отбелязахме, в старобългарския и поне до средата на среднобългарския период ударението като фактор при вторичните имперфективи не е било познато, доколкото дистрибуцията на *-а-*, *-ова-* и *-ва-* е зависела от завършека на лексикалната основа и от алтернации в корена. Така историята на възникването и налагането на изосемични видови суфикси опира и до историята на акцентните парадигми в българските диалекти, която не е била обект на самостоятелно изследване. Поради това, че в средновековните ни писмени паметници няма установена единна система на отбелязване на надредни знаци²⁵, българското езикознание не разполага със сигурни писмени данни за изходното за всички говори състояние на акцентните парадигми при глагола.

В глаголната парадигма има три позиции, в които българските диалекти се различават по мястото на ударението: в 1 л. ед. ч. на сегашното време, при аориста и при повелителното наклонение. Диалектите се делят в зависимост от това дали ударението пада на последната сричка (т.е. върху окончанието или тематичната гласна), или е отметнато вър-

²⁴ Наставката *-ива/-ева-* може да се получи в резултат от делабиализация на у след палатали. Тя би трябвало да се среща в говори, където по-дълго се е запазвала предната лабиална гласна *й*.

²⁵ Повече по този въпрос вж. у Булатова 1973. Според авторката първоначално употребата на надредни знаци в писмени паметници е доста безпорядъчна и едва към третата четвърт на XIV в. в южнославянските ръкописи започват да се появяват редовно ударения (Булатова 1973:77).

ху корена или представките при префигираните глаголи, срв. *Стойков 1962:223*. Според Ст. Стойков с оглед на ударението в български език се очертават две основни групи говори. В първата група са главно балканските говори, по които в общи черти се води и книжовният ни език. Тези говори имат по-ново ударение. Във втората група са главно западните и рупските говори, които до голяма степен са еднакви и са по-архаични по отношение на ударението²⁶ (*Стойков 1962:223–224*). Към тези три морфонологични позиции на ударението може да се добави и още една – префигираните свършени глаголи, данни за които са събрани от Б. Цонев. Той общо взето обособява две акцентни групи в българския език – северна и южна, която обхваща западно-централните и всички родопски говори. Южната акцентна група се характеризира с последователно отнетното върху корена ударение при 1 л., например *плéта, чéта, клáда* и т.н., като този отнет при простите глаголи се пренася и при предложните, при които ударението се прехвърля върху предлога, например *да зáплетa, да прíдържa, да íзopа*. Въз основа на това Б. Цонев формулира общо правило, че в южната акцентна група ударението пада винаги върху първата сричка при всички свършени по вид глаголи (*Цонев 1984:365*). Тук ще добавим и това, че в някои диалекти вторичните имперфективи са с неподвижно фиксирано ударение (срв. по-горе).

От гледна точка на формообразуването т.нар. отнет на ударението не е нищо друго освен фиксиране на ударението върху определена позиция, чрез което се стига до акцентно маркиране на опозицията по вид, по лице и число, по време или по наклонение. В този смисъл ударението е морфонологично средство, чрез което се подпомагат граматическите морфеми (афиксите и флексията), като част от граматическата информация се дублира (срв. *Гаравалова 2003:150*). Поне на пръв поглед изглежда, че ударението като морфонологично средство е по-значимо за южните и някои от северозападните говори, докато книжовният език и изобщо североизточните говори имат по-ограничени възможности за акцентно маркиране на морфологически опозиции. Естествено възниква въпросът кога българските диалекти са се разделили по отношение на мястото на ударението в глаголната парадигма.

По повод изработването на обобщаващия том морфология от „Български диалектен атлас“ М. Тетовска-Троева отбелязва, че по отношение на формите за 1 л. ед. ч. сегашно време основното противопоставяне в българските говори е между окончанията на гласна, които са рефлексии от

²⁶ Ст. Стойков не обяснява в какво според него се състои иновацията при ударението в балканските говори, нито се опитва да докаже старинността на едната диалектна група в сравнение с другата. Той възразява на тезата на Л. Милетич, че източните говори имат по-старинно ударение от западните, като изтъква факта, че западните говори са еднакви до голяма степен с югоизточните рупски говори (*Стойков 1962:100*).

по-стари периоди от развоя на езика, и на съгласна -м, флексия, която се е наложила в българските диалекти при глаголите от I и от II спрежение в по-късен етап от историята на езика²⁷. На втори план авторите на БДА са дали предимство на мястото на акцента, като противопоставянето е между формите с ударение върху последната сричка и с отмет на ударението²⁸ (*Тетовска-Троева 2009:592*), срв. карти № М 96–105 от БДА. Обобщаващ том. IV. Морфология. Данните на БДА обаче не могат да отговорят на въпроса кои акцентни типове са по-древни и кога диалектите са се разчленили по място на ударението, тъй като диалектният ареал на окончанието -м за 1 л. ед. ч. сегашно време при I и II спрежение не съвпада с диалектният ареал на отметнатото ударение и в резултат на това в българските говори са възможни четири типа форми: *плетъ́*, *плѣтъ́*, *плетѣ́м* и *плѣтем*. Освен това има диалекти – както на изток, така и на запад, които са с окончание на гласна и отметнато ударение (т.е. *плѣтъ́*), което означава, че не е изключено промените при мястото на ударението да предхождат появата на окончание -м в 1 л. ед.ч. сегашно време на I и II спрежение.

Данните за индоевропейското и балтославянското ударение биха могли да хвърлят светлина върху произхода и историята на акцентните парадигми в българския език. Към тази проблематика се обръщат още Б. Цонев и Ст. Младенов, които се стремят към някакъв приложим за цялата лексика закон, който да обясни праславянското и българското ударение. За Ст. Младенов това е акцентният закон на Лескин–Фортунатов–Де Сосюр, според който балтославянското или праславянското ударение се мести според интонацията (акутна или циркумфлексна) (*Младенов 1979:164*). Б. Цонев формулира оригинален принцип на българското ударение, според който ударението търси винаги кратки срички, а дългите избягва, и оттам идва подвижността на българското и южнославянското ударение (*Цонев 1985:29–32*).

Проблемите на праславянската акцентология са разработени подробно от Вл. Дибо, който се смята за основател на модерната славянска акцентология, но освен него през последните десетилетия по тази проблематика работят и С. Л. Николаев, Фр. Кортланд, В. Вермер²⁹. Дибо приема, че праславянският език е имал парадигматическа акцентна система. Това означава, че изборът на акцентен тип при непроизводните основи не е зависел от някаква информация във формата или в значението на думата и е бил закрепен за думата по традиция, докато

²⁷ Т.е. *плетъ́* и *плетѣ́м* за 1 л. ед. ч.

²⁸ Т.е. *плетъ́* и *плѣтъ́*.

²⁹ Срв. *Николаев 1989:46–108*, *Vermeer 1986:577–603*. Статиите на Кортланд по проблемите на акцентологията са публикувани от автора на неговия сайт: <http://www.kortlandt.nl>.

акцентният тип на производните основи е зависел от акцентния тип на произвеждащите. В някои езици обаче акцентният тип може да е зависим от словообразователния тип и в този случай се говори за категориален принцип на организация на акцентната система. Сравнително-историческото изследване на парадигматическите акцентни системи позволява да се допусне вторично проникване на категориалния принцип в тях в резултат на обобщаване на определени акцентни типове в рамките на дадени словообразователни типове или граматически категории (*Дыбо 1990:7–8*). Познавайки се на описаните от Сосюр правила при установяването на балто-славянската акцентна система, Дибобособява два акцентни типа (подвижен и неподвижен) и три акцентни парадигми при глаголните форми (а също и в именната система). Неподвижният акцентен тип обхваща две акцентни парадигми (АП), които са обединени от принципа за принадлежност на ударението към коренната морфема във всички словоформи (АП а) (bǐjŏ, bǐjětŭ) или към деривационната морфема във всички словоформи (АП б) (koljŏ, koljětŭ), докато при подвижния акцентен тип (включващ АП с) ударението не принадлежи нито на коренната, нито на деривационната морфема (zŏvŏ, zovetŭ, zŏvy, zŭvāhŭ, zŭva, zŭvalŭ, zŭvavŭ, zŭvanŭ) (*Дыбо 1990:7–8; Дыбо 1981:197–202*)³⁰.

Акцентните парадигми на глаголите, които съдържат тематична гласна, според Дибоб се разпределят по следния начин. За сегашните основи, чийто корен завършва на нешумова фонема, е релевантно разделението на два акцентни типа – подвижен (АП с) и неподвижен (АП а и АП б). Сегашните основи с корен, завършващ на шумова съгласна, и тематична основа на *-e-* в огромния си брой принадлежат към подвижния акцентен тип (АП с), докато *j-praesentia* и инхоативните глаголи на *-ne-* се отнасят към неподвижния акцентен тип (АП а и АП б). Въз основа на това Дибоб заключава, че при глаголите с корен на нешумова фонема строежът на глаголната основа не влияе върху избора на акцентен тип, а при глаголните основи на шумов консонант акцентният тип се определя от строежа на сегашната основа. Разпределението на акцентните парадигми от неподвижния тип при глаголите на *-je-* и *-ne-* се осъществява въз основа на следния принцип – основите с изконно акутна интонация се оформят по АП а, тези с циркумфлексна интонация или с кратка гласна – АП б., например *sŭrpjŏ, sŭrpjětŭ, mǎzjŏ, mǎzjětŭ* (АП а),

³⁰ Като се позовава на трудовете на Станг, Илич-Свитиц и най-вече на многобройните публикации на Дибоб, В. Вермер предлага по-различна реконструкция на трите праславянски акцентни парадигми. Една от акцентните парадигми е с фиксирано ударение на някоя от коренните срички. Втората се характеризира с речесивна подвижност, т.е. ударението се мести от последната коренова сричка към първата сричка от краесловието. Подвижната акцентна парадигма пък е тази, при която ударението се мести от първата коренна сричка върху която и да е от сричките от краесловието (*Vermeer 1986:579*).

lizjǫ, lizjětъ, klepjǫ, klepjětъ (АП b), gǫsnǫ, gǫsnetъ (АП a), topnǫ, topnětъ, mьknǫ, mьknětъ (АП b) (*Дыбо 1990:61–69; Дыбо 1981:208–211*). Дибо установява, че при отименните глаголи изборът на акцентен тип се определя от акцентната парадигма на произвеждащото име и от типа на глагола (*Дыбо 1981:201*). Така се оказва, че глаголи с един и същ суфикс (и съответно от един словообразователен тип) имат различни акцентни парадигми, напр. lětovati (АП a), dvorovati (АП b) или zimovati (АП c), starěti (АП a), čьrněti (АП b), pustěti (АП c).

Дибо отделя специално внимание на среднобългарското състояние на акцентните парадигми (XIV–XV в.), тъй като българските диалекти представят силно отличаващи се една от друга акцентни системи, което е свидетелство за продължителни и значими промени с ударението в историята на българския език (*Дыбо 1990:161–162*). Дибо се доверява безрезервно на поставените ударения в средновековните ни паметници и така достига до извода, че още в XIII в. българските и македонските говори са били силно разчленени по отношение на ударението, като са се обособили две основни диалектни зони – западна и източна (*Дыбо 1990:164*). В рамките на „балканските“ диалекти например има старотърновски диалект, при който се е стигнало до съвпадение на АП b при *-i-*, *-je-* и *-ne-* глаголите с АП a в един неподвижен акцентен тип с ударение върху корена във всички глаголни форми (тази езикова система е отразена в текстовете на търновската правописна школа). Друг подтип от „балканските“ говори е „пловдивският“, отразен в Апостол № 93 от НБКМ – при *-i-* глаголите АП a и АП b съвпадат в общ акцентен тип с ударение върху корена с изключение на инфинитива, където ударението е върху *-i-*. Полемичният трактат „За буквите“ на Константин Костенечки отговаря на Асеновградски или Велинградски диалект и т.н. (*Дыбо 1996:397*). Дибо забелязва, че според мястото на ударението среднобългарските диалекти се отличават от съответните им съвременни български говори, и допуска, че това се дължи на по-нататъшен развой (*Дыбо 1996:375*) (срв. старотърновския диалект по Дибо с данните на БДА за мястото на ударението в този регион). Трябва да се има предвид и това, че Дибо разглежда развоя на акцентните типове от чисто фонетична гледна точка, като не взема под внимание факта, че в езици с флективен строеж е възможно ударението да има морфонологична стойност.

Ако се доверим на праславянските реконструкции на Дибо, следва да приемем, че в историята на българския глагол са настъпили две съществени промени по отношение на ролята на ударението. На първо място, при някои словообразователни типове е била обобщена една акцентна парадигма, например тези, които съдържат наставките *-e-*, *-ува-*, *-н-*, срв. нвб. *летувам*, *дворувам*, *зимувам*; *старēja*, *чернēja*, *пустēja* или *ху́кна*, *трѣ́гна*, *па́дна* и т.н. От друга страна, ударението явно е било на-

товарено с морфонологична функция, защото днес то има такава в българските диалекти. Най-общо може да се каже, че старобългарският език е разполагал с един тип морфонологични средства при глагола: редувания в лексикалната основа, с чиято помощ са се изразявали темпорални и видови значения (срв. например *рѣ-хъ* // *рѣчѣ-ѣ-шн*, *нарѣчѣ-ѣ-шн* // *нарѣчѣ-а-ѣ-шн*). Впоследствие е възникнало още едно морфонологично средство – ударението.

Появата на това ново морфонологично средство се е отразила и върху суфиксите за имперфективация, като в някои диалекти (предимно североизточни) ударението е започнало да влияе върху избора на видова наставка. В други говори ударението е било използвано за други цели (например да маркира категориите време, наклонение и т.н.) и чрез него не се разграничават видови наставки. В този смисъл декомпозирането на наставката за вторичен несвършен вид *-ава-*, чиято реализация зависи именно от мястото на ударението, е косвено свидетелство за времето, по което акцентът е започнал да придобива морфонологична функция в българския език. Относително сигурни свидетелства за наставката *-ава-* имаме от втората половина на среднобългарския период. Това означава, че появата на морфонологична стойност на ударението също би трябвало да е среднобългарско явление. Също така можем да предположим, че днешното деление на българските диалекти въз основа на набора от наставки за имперфективация е започнало да се оформя през втората половина на среднобългарския период.

Времето, в което ударението започва да се използва като морфонологично средство, съвпада с предполагаемото начало на обогатяването и трансформацията на българската темпорална система, за което ще стане дума малко по-нататък (срв. Глава IV). Може да се допусне, че възникването на нови релевантни признаци в глаголната система е било съпроводено с промени при морфонологичните средства. Съществуването на подобни средства се диктува от доминантата на флективния езиков тип – морфонологичните средства подпомагат афиксите в изпълнението на тяхната граматическа функция и са начин системата да се „презастрхова“ в случай на пълно или частично отпадане на флексията (срв. *Гаравалова 2003:150*). Българските диалекти са били единни по отношение на основната развойна тенденция – обогатяване глаголната система в рамките на доминантата на флективния тип, – но са се разделили в зависимост от това как са използвали наличните и новосъздадените морфонологични средства: редувания в лексикалната основа и ударение. Началото на това разграничаване на българските говори в зависимост от използването на морфонологични средства за маркиране на граматически опозиции предхожда новобългарската делитба на източни и западни говори според застъпниците на старобългарската ятова гласна. Но това

не означава, че и края на „морфонологичното диалектно членение“ е бил през среднобългарския период и е предхождал промените с ятовата гласна. Точно обратното, морфонологичните промени предполагат бавни темпове и голяма продължителност във времето. Затова е много вероятно някои от етапите от развоя на морфонологичните средства да са съвпаднали с новобългарските промени с ятовата гласна и дори да са продължили и след края им.

ПРИЛОЖЕНИЕ 4.

**Вторични несвършени глаголи,
образувани с наставките -ова- и -ва-**

Представени са старобългарски и среднобългарски глаголи с наставките -ова- или -ва- (вляво) и техните новобългарски наследници, фигуриращи в речниците на Н. Геров и Ст. Младенов (отдясно). Глаголите са класифицирани въз основа на словообразователното значение на произвеждащата старобългарска дума. Замяната на наставката -ува- с -ва-, което представлява междинен етап в развоя, не е изрично упомената в приложението и формите с двете наставки не са включени при днешните наследници. Съгласно направените уговорки приемаме, че вторичните имперфективи с -ова- и -ва- са възникнали по-късно от глаголите с наставка -а-.

Знакът Ø се използва, за да покаже изчезналия вторичен имперфектив, които се намира отляво на стрелката. В случаите, в които всички глаголи отляво са изчезнали, се използва знак (Ø). В новобългарската (дясната) част след съкращението „срв.“ се посочват и форми, които не са преки наследници на съответните старобългарски глаголи, а са получени в резултат на формални и/или семантични промени

1. Вторичен несвършен вид към глаголи без други наставки:

-ова-

зѣти, зѣбѣ > прозѣти, прозѣбѣ > прозѣбовати → (Ø)
> прозѣбнѣти > прозѣбати → про-

зѣбна – прозябвам (диал.)

казѣти, -жѣши (imp.) > казѣвати → кажа – казвам

крадѣти > окрадѣти > окрадѣти → Ø

> окрадѣвати → Ø, крада; открадна – открадвам

обрѣсти > обрѣтати → (Ø)

> обрѣтовати → (Ø)

плакѣти, -ѹѣши > оплакѣти (p.) > оплаковати → плача > pref.плача – pref.плаквам

прѣнѣти > прѣнѣмати, -маѣши > прѣнѣмати, -маѣши → приема – приемам

> прѣнѣмовати → Ø

-ва-

*bajati > обѣѣти > обѣвати → Ø, бая > обая – обаювам, обаявам

бѣти > бѣвати → бия

- > нѣѣтн > нѣѣватн → бия > pref.бия – pref.би(й)вам
 бѣѣтн > бѣѣватн → бива; бивам
 > прѣѣѣтн > прѣѣѣватн → бъда > пребъда; пребивая
 вѣѣтн > повѣѣтн > повѣѣватн → Ø
 > повѣѣватн → вия > pref.вия – pref.вивам
 *vĕti, vĕjŏ > вѣѣтн, вѣѣшн > вѣѣватн → вея – pref.вея – pref.вявам
 гнѣѣтн > сѣгнѣѣтн > сѣгнѣѣватн → гния > pref.гния – pref.гнивам
 грѣѣтн > сѣгрѣѣтн > сѣгрѣѣватн → грея > pref.грея – pref.грявам
 даѣѣтн > даѣѣватн → Ø
 > даѣѣватн → дам – давам
 > вѣѣдаѣѣтн > вѣѣдаѣѣватн → Ø
 > вѣѣдаѣѣватн → дам > pref.дам – pref.давам
 дѣѣтн > ѡдѣѣтн (р.) > ѡдѣѣватн → (Ø), срв. недей; додее ми; дейам;
 надеѣа се – надѣѣвам (се)
 > дѣѣватн → дявам; дявам се
 знѣѣтн > познѣѣтн > познѣѣватн → знам (зная) > pref.зная – pref.знавам
 крѣѣтн > покрѣѣтн > покрѣѣватн → крия > pref.крія – pref.кривам
 лнѣѣтн > нѣлнѣѣтн > нѣлнѣѣватн → лея > pref.лея – pref.ливам
 > лнѣѣтн, лѣѣшн > нѣлнѣѣтн, лѣѣшн (р.) → лея > pref.лея
 мѣѣтн > ѡтѣмѣѣтн > ѡтѣмѣѣватн → мия > pref.мия – pref.мивам
 ѡбѡѣѣтн > ѡбѡѣѣватн → обуя – обувам
 пнѣѣтн > пнѣѣватн → пия
 > напнѣѣтн > напнѣѣватн → пия > pref.пия – pref.пивам
 поѡнѣѣтн, -ѡнѣѣшн > поѡнѣѣватн → почина – почивам
 пѣѣтн > пѣѣватн → пея
 > вѣспѣѣтн > вѣспѣѣватн → пея > pref.пея – pref.пявам
 *rĭti > рнѣѣтн → Ø
 рѣѣтн > нѣ(д)рѣѣтн > нѣ(д)рѣѣватн → рия > pref.рия – pref.ривам
 спѣѣтн > ѡѣспѣѣтн > ѡѣспѣѣватн → успея – успявам
 сѣѣтн > насѣѣтн > насѣѣватн → сея > pref.сея – pref.сявам
 трѣѣтн > трѣѣтн, трѣѣшн > затрѣѣтн > затрѣѣватн → трия > pref.трия –
 pref.тривам
 ѡѣнѣѣтн > ѡѣнѣѣватн → уния – унивам; унивая
 ѡѡѣѣтн > ѡѡѣѣватн → чуя – чувам; чувам (‘грижа се за някого’)
 > поѡѡѣѣтн > поѡѡѣѣватн → чуя > pref.чуя – pref.чувам
 шнѣѣтн > прншнѣѣтн > прншнѣѣватн → шия – pref.шия – pref.шивам

 -авѣ-
 ѡратн > вѣѣѡратн > вѣѣѡраватн → ѡра > pref.ѡра – pref.ѡравам
 таѣѣтн > нѣтаѣѣтн > нѣтаѣѣватн → тая > утая > утаявам

2. Вторичен несвършен вид към глаголи от II старобългарско спрежение:

-оѡа-

вѣикнѣти > наѣикнѣти > наѣикати → Ø

> наѣицати → Ø

> наѣикновати → pref.вѣикам – pref.вѣикам

дѣвнѣти > дѣвѣати, -аѣши → Ø, срв. дѣгна – дѣгам

> подѣвнѣти > подѣвѣати → Ø

> подѣвѣовати → Ø

дрѣзнѣти > дрѣзовати → Ø

> дрѣзновати → дрѣзна – дрѣзвам

нѣѣзнѣти > нѣѣѣати → Ø³¹

> нѣѣзовати → Ø

> нѣѣзновати → чѣзна > pref.чѣзна – pref.чѣзвам

минѣти > миновати → мина – минѣвам, минавам

повнѣти > повнновати → (Ø), срв. повинувам се

поманѣти > поманновати → помена – поменѣвам

> вѣспоманѣти > вѣспоманновати → спомена – споменѣвам,

споменавам

плѣзнѣти > плѣзовати → Ø, плѣзна – плѣзвам; плѣзна > pref.плѣзна – pref.плѣзвам

*riti > ринѣти > отѣринѣти > отѣривати → рина > pref.рина – pref.ривам

стати, -ѣши > станѣти, -ѣши > ставати → стана – ставам

> вѣстати > вѣставиати → Ø

> вѣставати → стана > pref.стана; ставам >

pref.ставам; pref.стана – pref.ставам

*trǣgnŏti > растрѣгнѣти > растрѣѣати, -ѣѣши → Ø

> растрѣзовати → Ø, трѣгна > pref.трѣгна –

pref.трѣгвам

трѣсти > трѣснѣти > сѣтрѣснѣти > сѣтрѣсати → Ø

> сѣтрѣсовати → Ø, трѣсна > трѣ-

сна – трѣсвам; разтрѣсна > разтрѣсна – разтрѣсвам, разтрѣсам³²

³¹ Част от глаголите с корен на съгласна пред суфиксалното -н- допускат двойко тълкование, което се отнася и за споменатия малко по-горе проѣзѣовати. Глаголите нѣѣзовати и проѣзѣовати могат да са вторични имперфективи или към нѣѣзнѣти, проѣзѣнѣти, или към нѣѣѣти, проѣѣати. Всичко зависи от това към какви глаголи ще бъдат отнесени формите за асигматичен аорист от типа на нѣѣѣ, проѣѣѣ, които се срещат в старобългарските паметници – това могат да са както форми на глаголи по I старобългарско спрежение (т.е. към нѣѣѣти, проѣѣати), така и форми за II спрежение с изпаднало -н- в простия аорист (т.е. към нѣѣзнѣти, проѣзѣнѣти). Тук за удобство се придържахме към по-честото тълкование на формите.

³² Формите *pref.трѣсам* би трябвало да са късни – образувани след деназализа-

$$\chi_{\text{АПН}\overline{\text{П}}\text{ТН}} > \chi_{\text{АП}\overline{\text{О}}\text{В}\text{АТН}} \rightarrow \emptyset, \text{ хАПНА} - \text{хАПВАМ}$$

-BA-³³;

$$\begin{aligned} *_{\text{MAN}\overline{\text{N}}\text{TH}} &> \text{ΠOMAN}\overline{\text{N}}\text{TH} > \text{ΠOMABATH} \rightarrow (\emptyset) \\ &> *_{\text{manovati}} \rightarrow (\emptyset) \end{aligned}$$

3. Вторичен несвършен вид към глаголи със словообразователната наставка -ѣ- (III старобългарско спрежение):

-BΔ-

БОЛѢТИ, -ЛѢШН > *ПОБОЛѢТИ > ПОБОЛѢВАТИ → БОЛЕН > БОЛЕЯ > pref.
болея – pref.болявам

$$\text{БОТЪТИ} > \text{РАЗБОТЪТИ} > \text{РАЗБОТЪВАТИ} \rightarrow \emptyset, \text{ срв. ботея (бутея)}$$

вѣтъхъ > вѣтъшатн > ѡвѣтъшатн > ѡвѣтъшаватн → (Ø), срв. вехт > вехтея > овехтея > овехтявам

вѣнѣць > вѣнѣѡѧти > вѣнѣѡѧѧти → венчая – венчавам; pref.венчая – pref.венчавам

$$\Delta_{\text{БЕЛ}} > \Delta_{\text{БЕЛ}}^{\text{БТН}} > \Delta_{\text{ДЕБЕЛ}}^{\text{БТН}} > \Delta_{\text{ДЕБЕЛ}}^{\text{БВАТН}} \rightarrow \text{дебел} > \text{дебелея} > \text{pref.дебелея} - \text{pref.дебелявам}$$
$$\text{ЖЕСТЪТИ} > \text{ОЖЕСТЪТИ} > \text{ОЖЕСТЪВАТИ} \rightarrow (\emptyset)$$

КОНЬЦЬ > КОНЬЦАТИ > СЪКОНЬЦАТИ (р.) > СЪКОНЬЦАВАТИ → СКОНЧАМ
(диал.); скончавам (диал.)

> КОНЬУАВАТИ → КОНЧАЯ – КОНЧАВАМ (диал.)

кротѣкъ > *кротѣти > ѡкротѣти > ѡкротѣати → (Ø), срв. укротя > укротявам

кЪсьнь > кЪсьнѣтъ, -нѣиш > (нѣ)кЪсьнѣтъ > (зѣ)кЪсьнѣватъ → кЪсен
> кЪсней > pref.кЪсней – pref.кЪснявам

мѣдѣрьъ > *мѣдѣрьѣтъ > нѣмѣдѣрьѣтъ > нѣмѣдѣрьѣватъ → мѣдър > мѣдря
> помѣдря – помѣдрявам

нѣмъ > *нѣмѣти > ѡнѣмѣти > ѡнѣмѣвати → ням > немѣя > pref.
немѣя – pref.немѣвам

$$\varphi_{\Delta} \varphi_{\Lambda} \text{ETH} (p.) > \varphi_{\Delta} \varphi_{\Lambda} \text{EVAETH} \rightarrow (\emptyset)$$

оскомнна > оскомннѣти > оскомннѣвати → (Ø), срв. оскомина

печать > печатѣлѣти > запечатѣлѣти > запечатѣлѣвати → (Ø), срв. печатя > pref.печатя – pref.печатвам; печатам > pref.печатам – pref.печатвам

цията на носовката в корена на *тѣлстѣн*, тъй като те следват модела на *изрека – изричам*, *събера – събирам*, *донеса – донисам* и под.

³³ Към тази група често се цитира и двойката нахънѣти – нахъвати, покъвати (*Вайан 2007:367*). Съгласно данните от ЭССЯ глаголят *kuvati е получен с удължаване на кореновата гласна пред сонант -ѣв- > -yv- от *kovati (*ЭССЯ, т. XIII:283–284*). В този смисъл тук -v- е част от корена, а не част от наставка. Спорната етимология на нахъвати, покъвати ни кара да не вземаме тези глаголи под внимание при разглеждане на суфиксите за имперфективация.

разоумъ > разоумѣти > разоумѣвати → разумея – разумявам; разумява се

> поразоумѣти > поразоумѣвати → разумея > pref.разумея – pref.разумявам

скѣдъ > скѣдѣти > оскѣдѣти > оскѣдѣвати → скуден > оскудея – оскудявам

слоухъ > слоушати > послоушати > послоушавати → (Ø), срв. слушам > pref.слушам – pref.слушвам

слѣпъ > *слѣпѣти > ослѣпѣти > ослѣпѣвати → сляп > слепея > pref.слепея – pref.слепявам

сѣделѣти (р.) > сѣделѣвати → Ø, оделея – оделявам; (по)надделея – (по)надделявам; преоделея – преодолявам; доделее ми

тляна > тляѣти > растляѣти > растляѣвати → тлея > pref.тлея – pref.тлявам

тъмьнъ > потъмьнѣти > потъмьнѣвати → тъмен > тъмнея > pref.тъмнея – pref.тъмнявам

тагота > *таготѣти > отаготѣти > отаготѣвати → (Ø)

тажькъ > тажьвати > отажьвати > отажьывати → (Ø), срв. тежък оумъ > оумѣти > нзоумѣти > нзоумѣвати → умея > pref.умея – pref.умявам

хоудъ > *хоудѣти > охоудѣти > охоудѣвати → (Ø)

хотѣти > похотѣти > похотѣвати → Ø, ща > отще ми се – отщява ми се

цѣлъ > цѣлѣти > нсцѣлѣти > нсцѣлѣвати → изцелея – изцелявам

*сѣръ / цѣпѣнъ > *цѣпѣнѣти > оцѣпѣнѣти > оцѣпѣнѣвати → оцепеня – оцепенявам

чрьнъ > *чрьнѣти > почрьнѣти > почрьнѣвати → черен > чернея > pref.чернея – pref.чернявам

4. Вторичен несвършен вид към глаголи със словообразователна наставка -а- (включително случаите с по-късно прибавяне на словообразователно -а-):

-ова-

гладати > погладати (р., imp.) > погладовати → гледам > pref.гледам – pref.глеждам, pref.гледвам

обнѣти (р., imp.) > обнѣвати → Ø, обитая – обитавам

прѣти > съпрѣти > съпрѣвати → Ø, претам > запретам (диал.); спретна – спретвам; запретна – запретам³⁴

пытати > распьяти > распьивати → питам > pref.питам – pref.питвам

³⁴ Формата е с вторичен ят, подобно на *впрягам*, *клякам* и *под*.

-ВА-

ВОНѦ > ВОНѦТН > ОБОНѦТН > ОБОНѦВАТН → (Ø)

ЗНАМА > ЗНАМЕНАТН > ЗНАМЕНАВАТН → (Ø)

> НАЗНАМЕНАТН > НАЗНАМЕНАВАТН → (Ø)

КЛЕВЕТА > КЛЕВЕТАТН, -ЩЕШН > ОКЛЕВЕТАТН, -ЩЕШН / КЛЕВЕТАТН, -ТАЕШН > ОКЛЕВЕТАТН, -ТАЕШН > ОКЛЕВЕТАВАТН → (Ø), КЛЕВЕТЯ > ОКЛЕВЕТЯ – ОКЛЕВЕТЯВАМ; КЛЕВЕТЯ > ОКЛЕВЕТЯ – ОКЛЕВЕТВАМ³⁵

КОЛѢБАТН, -БАЕШН (imp.) > КОЛѢБАТН, -БАЕШН > ВЪСКОЛѢБАТН, -БАЕШН (p.) > ВЪСКОЛѢБАВАТН → КОЛЕБАЯ (се) > pref.колебая (се) – pref.колебавам (се); колебам (диал.)

> ВЪСКОЛѢБАТН, -БАЕШН (p.) → Ø

РЪПЪТЪ > РЪПЪТАТН, -ЩЕШН > РЪПЪТАТН, -ТАЕШН > *НАРЪПЪТАТН > НАРЪПЪТАВАТН → РОПТАЯ > pref.роптая – pref.роптавам; ропам

> ПОРЪПЪТАТН, -ЩЕШН → РОПЩА

СНѦТН > ОСНѦТН > ОСНѦВАТН → СИЯ > pref.сияя – pref.сиявам

ОУЗДА > ОУЗДАТН > ОБОУЗДАТН > ОБОУЗДАВАТН → ОБУЗДАЯ – ОБУЗДАВАМ
ХЛАСТАТН, -ТАЕШН > (о)ХЛАСТАТН > (вЪ)ХЛАСТАВАТН → (Ø), срв. хлас-
кам 'удрям, блъскам'

ЧЕТА > ЧЕТАТН СѦ > СЪЧЕТАТН (p, imp.) > СЪЧЕТАВАТН → СЪЧЕТАЯ – СЪ-
ЧЕТАВАМ

ЧРЪТА > ЧРЪТАТН > НАЧРЪТАТН > НАЧРЪТАВАТН → ЧЕРТА > ЧЕРТАЯ > НА-
ЧЕРТАЯ > НАЧЕРТАВАМ

*ОХАТИ > ОБѢХАТН > ОБѢХАВАТН → (Ø)

-ОВА- И -ВА-

БАНСТАТН > ОБАНСТАТН > ОБАНСТАВАТН → (Ø), срв. бляскам; блескам
> ОБАНСТОВАТН → (Ø)

ДѢЛО > ДѢЛАТН > СЪДѢЛАТН (p.) > СЪДѢЛОВАТН → (Ø), срв. дялам >
ИЗДЯЛАМ – ИЗДЯЛВАМ

> СЪДѢЛАВАТН → Ø

КОПАТН > РАСКОПАТН > РАСКОПАВАТН → КОПАЯ > pref.копая > pref.копа-
вам; копая, копам > КОПНА – КОПВАМ

> РАСКОПОВАТН → Ø

ПНТѢТН > ПНТАТН > (НА)ПНТАТН > (НА)ПНТОВАТН → Ø, срв. питая

> (ВЪС)ПНТАВАТН → Ø, срв. възпи-

ТАМ – ВЪЗПИТАВАМ

³⁵ В ЭССЯ формите *клеветя* и *клеветя* са посочени като наследници на *клеветатн* в българския език. Ясно е, че нито първичните, нито вторичните несвършени глаголи в съвременния български език не са преки наследници на посочените старобългарски форми. Съвременните форми *клеветя* и *клеветя* са по *и*- спрежение, като при *клеветя*, *клеветиши* ударението върху *-и*- с висока степен на вероятност изключва смяна на спрежението по модела на *братн*, *бориешн*, нвб. *боря*, *бориши* (по този въпрос срв. *Тотоманова 2009а:77*).

5. Вторични несвършени глаголи към глаголите с омонимични минали основи от III старобългарско спрежение:

-0BΔ-

$$\begin{aligned} & \text{ВАЗАТН} > \text{СВАЗАТН}, -\text{ЖЕШН} > \text{СВАЗАТН}, -\text{ЗЛАЕШН} > \text{СВАЗОВАТН} \rightarrow \text{ВЕЖА} \\ & > \text{СВЕЖА} - \text{СВЕЗВАМ} \end{aligned}$$

ГЛАГОЛАТИ > ОГЛАГОЛАТИ, -АІЄШН > ОГЛАГОЛАТИ, -ЛАІЄШН > ОГЛАГОЛОВАТИ → (Ø), срв. глаголя

ИСКАТН, ИСКѦ/ИШТѦ > ВЪЗНСКАТН, -ИСКѦ/-ИШТѦ > ВЪЗНСКАТН, -КАІШН > ВЪЗНСКОВАТН → ища (диал.); искам > pref.искам – pref.исквам

КАЗЪАТН, -ЖЕШН > ПОКАЗЪАТН, ЖЕШН > ПОКАЗЪАТН, -ЗАЈЕШН > ПОКАЗОВАТН →
покажа – показвам

мажаџаџи > сџмажаџаџи, -џеџи > сџмажаџаџи, -џаџеџи > сџмаџџоваџи → маџа
> pref.маџа – pref.маџвам

$\text{осагнѣти} > \text{осазаѣти}$, $\text{-жєши} > \text{осазаѣти}$, $\text{заієши} > \text{осазовѣти} \rightarrow \text{осезая}$
 $\rightarrow \text{осезавам}$

ПЪСАТИ > НАПЪСАТИ, НАПНСАТИ, -ШЕШ > НАПНСАТИ, -САЯШ > НАПНСОВАТИ
→ пиша > pref.пиша – pref.писвам

реШТН > на_реШТН > на_рнц_аТН, -уєШН > на_рнц_аТН, -ца_кєШН > на_р'ѣков_аТН
→ Ø, река > pref.река – pref.ричам

$\rho\text{ЪЗ\text{А}ТН}$, жеши $>$ $\sigma\text{ТЪ}\rho\text{ЪЗ\text{А}ТН}$, -жеши $>$ $\sigma\text{ТЪ}\rho\text{ЪЗ\text{А}ТН}$, -заеши $>$ $\sigma\text{ТЪ}\rho\text{ЪЗ\text{О}В\text{А}ТН}$
 $\rightarrow$ режа $>$ pref.режа – pref.рязвам

с҃ути, с҃пѣ > с҃пати, -паієшн > пос҃зипати, паієшн > пос҃зипати, -паієшн
 > пос҃зиповати → сипя – pref.сипя – pref.сипвам

*tegti > таҗаҗаҗи, -жеши > нстаҗаҗаҗи, -жеши > нстаҗаҗаҗи, -заіеши > нстаҗаҗаҗаҗи → (Ø), срв. изтезавам

*jasati > поѣсати сѧ, -шеши > поѣсашеши сѧ, -сашеши → Ø
 > прѣпоѣсати сѧ, -шеши > прѣпоѣсати
 сѧ, -сашеши > прѣпоѣсавати сѧ → препояша – препоясвам

-0BΔ- И -ΔBΔ-

ЛЪГАТИ > ОБЛЪГАТИ, -ЖЕШИ > ОБЛЪГАТИ, -ГАЖЕШИ > ОБЛЪГОВАТИ → ЛЪЖА > pref.лъжа – pref.лъгвам

$$> \text{OБЛЪГАВАТИ} \rightarrow \emptyset$$

6. Вторични несвършени глаголи към глаголи със словообразователната наставка -ѣ-/ -н-:

-0BΔ-

внД, втн (имр.) > внД, вкДтн → видя – виждам, видвам (диал.),
видувам (диал.)

$$\mathbf{B} \mathbf{B}_{\Delta} \mathbf{B}_{\text{TH}} > \Pi \mathbf{O} \mathbf{B} \mathbf{B}_{\Delta} \mathbf{B}_{\text{TH}} > \Pi \mathbf{O} \mathbf{B} \mathbf{B}_{\Delta} \Delta \mathbf{B}_{\text{TH}} \rightarrow (\emptyset)$$
$$> \text{ΠΟΒΉΔΟΒΑΤΗ} \rightarrow (\emptyset)$$

проповѣдѣти > проповѣдати → проповядам

> проповѣдовати → Ø

проповѣдъ > проповѣдовати → проповед > проповяждам

проповѣдѣти / проповѣдъ > проповѣдовати

мѣнѣти > помѣнѣти > помѣнѣти > въспомѣнѣти (imp.) → Ø, срв. мня (диал.); мни ми ся (диал.)

> помѣнѣвати → Ø, помня³⁶ > pref.помня – pref.

ПОМНЯМ, ПОМНЮВАМ

-ВА-

велѣти > повелѣти > повелѣвати → велѣ > повѣля; повелѣ – повѣлям, повелявам; велам (диал.)

дрѣжати > оудрѣжати, -жнши > оудрѣжавати → държа – държавам (диал.); дръжа > pref.дръжа – pref.дръжам

кѣпѣти > нскѣпѣти > нскѣпѣвати → кипѣ > pref.кипя – pref.кипявам

мълѣати > помълѣати > помълѣавати → мълча > pref.мълча – pref.мълчавам

обѣдѣти > прѣобѣдѣти > прѣобѣдѣвати → Ø, обидѣ – обиджам

прѣтѣжати > прѣтѣжавати → притежавам

пърѣти сѧ > распърѣти сѧ > распърѣвати сѧ → (Ø)

слѣшати > оуслѣшати, -шнши > оуслѣшавати → (Ø)

> слѣшати, -шаѣши > оуслѣшати, -шаѣши > оуслѣшавати →

(Ø)

оуслѣшати, -шнши / оуслѣшати, -шаѣши > оуслѣшавати

спѣти > оуспѣти > оуспѣвати → спѣ > pref.спѣ – pref.спѣвам

сѣтѣжати > сѣтѣжавати → (Ø)

търѣпѣти > търѣпѣвати → търѣ – търѣвам

> прѣтърѣпѣти > прѣтърѣпѣвати → търѣ > pref.търѣ – pref.

търѣвам

-ОВА- И -ВА-

бѣдѣти > сѣнабѣдѣти > сѣнабѣдѣвати → снабѣ – снабдявам; бѣдѣ

> сѣнабѣдовати → Ø

7. Вторични несвършени глаголи към глаголи със словообразователна наставка -н-

-ОВА-

сила > снаѣти > наснаѣти > наснаѣти → сила > pref.сила – pref.силям

> наснаѣвати → сила > pref.сила – pref.сил-

ВАМ

³⁶ Глаголът *помня* е наследник на префигирания *помѣнѣти*.

> снловати > наснловати
 снловати / наснланти > наснловати
 стѣпнѣти > стѣпати → Ø
 > прѣстѣпнѣти > прѣстѣпати → Ø
 > прѣстѣповати → стѣпя > pref.стѣпя – pref.
 стѣпям, pref.стѣпвам
 чѣстѣти > чѣстѣти > оуѣстѣти > оуѣштати → Ø
 > оуѣстовати → чѣст > чѣстя > pref.чѣс-
 тя – pref.чѣствам

7.1. Отименни глаголи

-ва-
 благу/благо > блажити > оублажити > оублажати > оублажавати →
 блажа > pref.блажа – pref.блажавам
 веселѣти > веселѣти > вѣзвеселѣти > вѣзвеселѣти (imp.) > вѣзвеселѣвати
 → весел > веселя > pref.веселя – pref.веселявам
 воля > волѣти > нзволѣти > нзволѣти > нзволѣвати → воля > изволя
 – изволявам
 вонѣти > *вонѣти > обвонѣти > обвонѣти > обвонѣвати → вонѣти > pref.
 вонѣти – pref.вонѣвам
 вѣстѣти > вѣстѣти > нзвѣстѣти > нзвѣштати (p., imp.) > нзвѣштати
 → вѣстѣти – вѣстѣвам; вѣстѣти > pref.вѣстѣти – pref.вѣстѣвам
 горькъ > *gorьčiti > огорьчѣти > огорьчати > огорьчавати → горчив /
 горькъ > горча > pref.горча – pref.горчавам
 жестоку > ожесточѣти > ожесточати > ожесточавати → жесток > ожес-
 точа – ожесточавам
 лихѣти > лихѣти > лихѣти > лихѣвати → лиша – лишавам
 мѣсѣти > мѣсѣти > размѣсѣти > размѣшати > размѣшавати →
 мѣсѣти > pref.мѣсѣти – pref.мѣсѣти; размѣшавати
 корѣти > *koreniti > нскорѣти > нскорѣти > нскорѣвати → корѣти >
 корѣти > pref.корѣти – pref.корѣти
 крѣпѣти > крѣпѣти > оукрѣпѣти > оукрѣпѣти (imp.) > оукрѣпѣвати
 → крѣпѣти > pref.крѣпѣти – pref.крѣпѣти, pref.крѣпѣти
 крѣма > крѣмѣти > окрѣмѣти > окрѣмѣти > окрѣмѣвати → (Ø), срв.
 крѣма
 льгѣти > льгѣти (imp.) > обльгѣти (p.) > обльгѣти (p.) >
 обльгѣвати → облекча > пооблекча – пооблекчавам
 мѣстѣти > мѣстѣти > мѣшати (imp.) → Ø
 > отѣмѣти > отѣмѣти (imp.) > отѣмѣвати
 → мѣстѣти > отѣмѣти – отѣмѣти, отѣмѣти
 обѣщѣти > обѣщѣти > прѣобѣщѣти (p.) > прѣобѣщати (imp.) > прѣобѣщавати
 → приобщѣти – приобщавам

> общати → Ø
 > общевати → общувам
 пълнъ > пълнѣти > испълнѣти > испълнѣти (imp.) > испълнявати →
 пълен > пълня > pref.пълня – pref.пълвам, pref.пълням
 покон > поконѣти > оупоконѣти > оупоконѣти > оупоконявати → упокоя –
 упокоявам
 подобънъ > подобѣти > оуподобѣти > оуподобѣти (imp.) → подобен
 > уподобя – уподобявам
 > сподобѣти > сподобѣти (imp.) >
 сподобявати → сподобя – сподобявам
 правъ > правѣти > исправѣти > исправѣти (imp.) > исправявати →
 Ø, изправя – изправям
 работа > работѣти > поработѣти > поработѣти > поработявати → ра-
 бота > pref.работя > pref.работвам, pref.работявам, pref.работявам
 равънъ > равѣти > съравѣти > съравѣти > съравявати → ра-
 вен > равня > pref.равня – pref.равнявам
 свѣтъ > свѣтѣти > освѣтѣти > освѣтѣти (imp.) > освѣщавати →
 светя > pref.светя – pref.светявам
 скръбъ > скръбѣти > оскръбѣти > оскръбѣти (imp.) > оскръбявати →
 скръб > скръбя > pref.скръбя – pref.скръбявам
 стръмъ > стръмѣти > оустръмѣти > оустръмѣти (imp.) > оустръмлявати
 → стрема се > устрема се – устремавам се
 трудоъ > трудоѣти > оутрудоѣти > оутрудоѣти > оутрудоѣти →
 Ø, труда се; утруда – утруждам, утруждам
 > трудоѣти → Ø
 тѣсънъ > оутѣснѣти > оутѣснѣти > оутѣснѣти → тесен > pref.
 тесня – pref.теснявам
 тъщъ > тъщѣти > нстъщѣти > нстъщѣти (imp.) > нстъщавати →
 изтъща – изтъщавам; изтоща – изтощавам
 тънъкъ > тънѣти > нстънѣти > нстънѣти > нстънѣти →
 pref.тънча – pref.тънчавам, pref.тънчавам
 > нстънѣти > нстънѣти > нстънѣти → тънък > pref.тъня –
 pref.тънявам
 хытръ > хытрѣти > оухытрѣти > оухыштрѣти > оухыштрѣти →
 хитря > pref.хитря – pref.хитрям, pref.хитрявам, pref.хитрювам
 чинъ > чинѣти > оучинѣти > оучинѣти > оучинѣти → чиня; pref.
 чиня – pref.чинявам

Други случаи

явъ > явѣти > явѣти → Ø
 > нъявѣти > нъявѣти (imp.) > нъявлявати → явя >
 pref.явя – pref.явявам; явя – явявам

*vētiti > вѣцати > провѣцати (p., imp.) > провѣцавати → вещь > (пред)вещая – (пред)вещаю

> вѣцавати (imp.) → Ø

*sǫvētiti > съвѣцати > съвѣцавати → съвещаю – съвещаю

*otvētiti > отвѣцати > отвѣцавати → отвечаю – отвечаю

*obvētiti > обѣцати > обѣцавати → обещаю – обещаю

*zavētiti > завѣцати > завѣцавати → завещаю – завещаю

*uvētiti > увѣцати > увѣцавати → увещаю – увещаю

-ова- и -ва-

мѣна > мѣнѣти (imp.) > прѣмѣнѣти > прѣмѣнѣти → меня > pref. меняю – pref.меняю

> прѣмѣновѣти → меня > pref.

меняю – pref.меняю, pref.меняю, pref.меняю;

> мѣнѣти > нзмѣнѣти > нзмѣнѣти →

меня > pref.меняю – pref.меняю; меня (p.) – меняю (диал.);

> *mĕnovati > прѣмѣновѣти, нзмѣновѣти → Ø, срв. меня (p.) – менюю (диал.)

7.2. Словообразователно оформени, но немотивирани глаголи

-ава-

отагъвати > отагъвати → отагъ – отагъ

строити > оустроити > оустраити, оустраити → Ø

> оустраити → Ø

> оустраивати → строя > pref.строю – pref.строю

являю и pref.строю

толати > оутолати > оутолати

> оутолати → утоляю – утоляю

оучити > пооучити (p.) > пооучати (imp.)

> поучати → уча > pref.учаю – pref.учаю, pref.учаю (< pref.учую), pref.учаю

ГЛАВА IV.

ТЕМПОРАЛНИТЕ ГЛАСНИ В ИСТОРИЯТА НА
БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

В историята на българския език старата словообразователна наставка *-н-* се е десемантизирала и се е превърнала в темпорална гласна. Явяването на *-и-* както в сегашната, така и в миналата основа при глаголи от II нвб. спрежение (срв. *ход-и-х* и *ход-и-ш*) следва да се обясни като омонимия. Промененият статут на наставката *-и-* проличава, когато се сравнят старобългарските и новобългарските вторични имперфективи към глаголи по *и-* спрежение. В старобългарския език видовият суфикс *-а-* се е прибавял след запазен *-i-* формант, например *поустити > нпоустити > нпоустати*. Темпоралните гласни са били поставяни след видовите наставки, срв. *нарнцати, нарнц-а-и-шн, показовати, показ-оу-и-шн*, което изключва възможността *-н-* пред суфикса за имперфективация да е бил темпорална гласна и така единствената възможност е *-н-* да е словообразователна наставка. Днес при глаголите от II спрежение видовите суфикси се поставят директно след лексикалната основа, като отстраняват *-и-* форманта, например *креп-и-ш > при-креп-и-ш – при-креп-я-ш*. Така в съвременния български език при *и-* спрежение видовите суфикси предизвикват поява на редуване *и // ъ* във формите на свършения и вторичния несвършен вид, срв. нвб. *крас-и-ш > у-крас-и-ш – украс-ява-ш*. Това редуване е напълно идентично с редуването при *е-* спрежение, срв. *пишеш > за-пиш-е-ш – за-пис-ва-ш*. Тук приемаме, тезата на Г. Герджиков, че в съвременния български книжовен език може да се яви или темпорална гласна, или суфикс за имперфективация, но никога и двете морфеми едновременно (срв. *Алексова 2015:554*). В съвременния български език има две темпорални гласни на сегашната основа: *-е-* и *-и-*, докато в старобългарския език има само една: *-е-*.

Темпоралните гласни на миналата основа в съвременния български книжовен език са *-а-*, *-и-*, *-о/е-* или *ъ*. Диалектни различия се наблюдават най-вече при наследниците на т.нар. втори сигматичен аорист

(типа *ре́кох*, *донéсох*, който е винаги с коренно ударение). В някои македонски говори се е настанила темпорална гласна *-е-* вместо *-о-* (срв. *речех*, *донесех*, *идех*). В по-голямата част от източните говори формите на някогашния втори сигматичен аорист са били променени и днес се срещат *чéтъх*, *бóдъх*, *плéтъх*. Всички говори, които познават подобни форми, се намират на изток от ятовата граница, което говори за това, че промяната по всяка вероятност е настъпила през новобългарския период. Авторите на обобщаващия том морфология от БДА приемат форми от типа на *ре́къх*, *донéсъх* като аорист с темпорална гласна *-а-* (вж. БДА. Обобщаващ том. Морфология, карта № М 127). Това би означавало наследниците на стария *ох*-аорист да са подведени по модела на *пи́сах*, *ма́зах*, които също са с коренно ударение в миналата основа. Така неударената темпорална гласна *-а-* се явява като *-ъ-* в резултат на новобългарската редукция. В този случай обаче бихме очаквали форми от типа на **четъ*, **бодъ* за 2 и 3 л. ед. ч. аорист, както и **четъл*, **бодъл* при миналото свършено деятелно причастие, срв. промяната на *гъ́бохъ* в *гребáх*, която води до появата на *гребá*, *гребáл*. Другата възможна позиция, с която може да се свърже неудареното *ъ* във форми от типа на *рекъх*, *облякъх*, е *ъ* от миналото свършено деятелно причастие *ре́къл*, *обля́къл*. Това предположение също е спорно, тъй като то предполага преразлагане на морфемната структура на причастията и преосмислянето им като оформени с темпорални гласни, а това не е твърде сигурно с оглед на формите *рек-л-а*, *рек-л-и* и т.н. в сравнение с *каз-а-л*, *каз-а-л-а*, *каз-а-л-и*. Донякъде проблематична е и самата идея аористът да се оформя по модела на причастията, обратното би било по-очаквано. Трудността да се реши еднозначно какъв е източникът на неудареното *ъ* във форми от типа на *бóдъх*, *плéтъх* произтича от факта, че в резултат на действието на новобългарската редукция неударените гласни могат да бъдат схващани като позиционни варианти на две различни гласни¹. Но че *ох*-аористът е в отстъпление в съвременния български език не подлежи на съмнение и това е забелязано още Р. Бернар през 1961 г.² Авторът прави списък с аористи на *-ох-*, които са излезли от жива употреба в книжовния език в рамките на един век, например *бúдох*, *вéзох*, *мóгох* и т.н. (Бернар 1982:155–160). По отношение на т.нар. втори сигматичен аорист при глаголите от старото II спрежение Р. Бернар припомня, че още през среднобългарския период форми от типа на *двнгохъ* са били погълнати от типа *двнгнъхъ*. Тържеството на типа на *-нъхъ* е пълно, в това число и при аористи от типа на *сѣдохъ*, *сѣстн*; *лагохъ*, *лещн*;

¹ По този въпрос вж. Тотоманова 2009а и Тотоманова 2009б.

² Статията на Р. Бернар се цитира по нейно препечатано издание със събрани публикации на автора от 1982.

присагохъ, присащн; прѣгохъ, прѣщн³, които са станали *седнах*⁴, *легнах*, *присегнах*, *впрегнах* (Бернар 1982:143).

Впоследствие форми като *двѣгнѣхъ* (т.е. първият сигматичен аорист на глаголите от някогашното II спрежение, срв. *отърнѣхъ*) също са преосмислени като образувани с темпорална гласна *-а-*. Промяната е описана от А. Тотоманова, която е открила в Троянския дамаскин аористни форми от типа на *вдѣгнах*, *въздѣхна*, *погѣгнахме*, *проміна*, *постѣгна* и *постѣгнале*, *потѣна* и т.н. Според А. Тотоманова тук има преосмисляне на неудареното *-ѣ-* в *-а-* в резултат от действието на новобългарската редукция, като промяната е била подпомогната от симетрията на наставките *-на-* (от *-нѣ-*) и *-ва-*, например *грабвам/грабна*, *издебвам/издебна* (Тотоманова 2009б:81–83). В някои крайни северозападни говори, където *ѣ>у*, в аориста не се настанява темпорална гласна *-а-* при глаголите със словообразователна наставка *-н-*, например *падну*, срв. БДА. Обобщаващ том. Морфология, карта № М 128. От значение е и това, че в старобългарския език *-нѣ-* е била словообразователна наставка, следователно при преосмислянето на *-ѣ-* в *-а-* е настъпила и промяна в морфемната структура, срв. *двѣг-нѣ-хъ* (корен – словообразователна наставка – окончание) и *диг-н-а-х* (корен – словообразователна наставка – темпорална гласна – окончание).

Както вече беше казано, поради смяната на значението на имперфекта, който се е превърнал в относително (индиректно) време, едновременно на даден минал момент, е настъпила промяна и във формообразуващата му основа. Много съществен е въпросът кога е извършена промяната, тъй като тя е част от процесите на трансформиране и обогатяване на българската темпорална система. Уточнихме, че появата на форми от типа на *зѡвѣше* вместо *зѡвааше* сама по себе си не е достатъчно основание да се твърди, че имперфектът е сменил формообразуващата си основа вследствие от настъпила промяна в значението на това глаголно време (вж. Глава I, т. 4). Това означава, че не можем да установим кога имперфектът се е превърнал в относително време по някакъв относително лесен начин, като просто потърсим няколко форми из паметниците, които приличат на новобългарските. Въпросът със смяната на формообразуващата основа на имперфекта явно ще може да се реши единствено при някакво обширно диахронно изследване на българската темпорална система, но на този етап не разполагаме с такова и засега въпросите са значително повече от отговорите. Г. Герджиков отбелязва, че в типологически план опозицията ‘индиректност’ – ‘директност’ по всяка вероятност имплицира опозицията ‘неперфект’ – ‘перфект’, тъй

³ Това са глаголи със стар носов инфикс, който по-късно е „превърнат“ в словообразователно *-н-* (вж. Приложение 3, Глава II).

⁴ Днес форми като *седох* и *падох* се срещат само в някои погранични говори.

като не съществуват системи единствено с признаците ‘предходност’ – ‘следходност’ и ‘индиректност’ – ‘директност’ (Герджиков 2000:242). Статутът на перфекта в старобългарската темпорална система обаче е спорен (срв. изложените мнения у Тотоманова 2009г.:169–172), като не бива да забравяме, че в историята на повечето славянски езици перфектът се е превърнал в единствен претерит, а наследените от старобългарски прости минали времена имперфект и аорист са изчезнали.

Все пак има и някои косвени свидетелства за настъпила промяна в значението на имперфекта – употреби на бъдеще време в миналото. Приемаме, че бъдеще време в миналото е следходно относително време и то няма как да се появи, ако в темпоралната система не съществува неследходно (едновременно) относително време (т.е. новобългарският имперфект). Другото условие за поява на бъдеще време в миналото е да има граматикализирано бъдеще време. Затова появата на форми за бъдеще време в миналото в паметниците е най-яркото доказателство за настъпили промени при имперфекта и изобщо в темпоралната система на българския език⁵.

С цялата условност на това доколко представителен и достоверен източник са влахо-българските грамоти, можем да кажем, че този паметник достатъчно ясно сочи настъпила промяна в българската темпорална система. Може подробно да се покаже, че в езика на грамотите вече са граматикализирани перфектът и бъдеще време⁶. Това ни позволява да приемем, че формите, които приличат на новобългарското бъдеще в миналото, наистина са такива:

1. ... добръ люді, та послѣшахъ речъ господнна краалѣ та дондоше съ своємн главамн н стоахъ съ мноу въ неволн; понеже аще хтѣше погнѣхъ сѣзнъ земѣ, н тѣе щѣхъ погнѣхъ, н земѣ господнна мн краалѣ не щѣше нметн покон (XXIII, Грамота на Александър, син на Мирча Велики, 1424–1427)

⁵ В този ред на мисли за нас е неприемлива тезата за съществуване на бъдеще време в миналото в евангелските текстове от старобългарския период. Според някои учени това глаголно време се е образувало от изцяло лишения от лексикално значение глагол хотѣти в имперфект и инфинитив на спрегаемия глагол, например науаѣ глѣти . еже хотѣаше бѣти емоу Мк 10.23 Мариинско евангелие (Мирчев 1963:204; ГСмБЕ 1991:305–306). Според нас в старобългарския език това са синтактични конструкции с модален глагол, които изразяват намерение. К. Мирчев посочва и два примера от Троянската притча: егы хтѣхмы въ отоцѣ оноу ... погнѣхъ; хотѣше погнѣхъ менѣлаоуша царѣ ... аще не би нхъ прѣвѣмоушь застѣпнахъ (Мирчев 1963:204). Последните два примера звучат доста по-убедително, но проблемът отново е в това, че същинско бъдеще време в миналото може да се търси само в паметници с граматикализирано бъдеще време, а подобно състояние все още не е доказано за Троянската притча, в чийто език освен това има и хърватско влияние и това изисква допълнителна предпазливост.

⁶ Тук не бихме могли да се спираме по-подробно на този въпрос, тъй като той е извън темата на нашата работа.

2. н чека щѣ азъ сехъзѣ прѣгарѣ за єї дѣнї, да вѣднмъ що мн хтѣ
втрѣщн, н пакъ щѣхъ да допѣстїмъ аѣ. го дѣкатарѣ. (СХХV Гра-
мота на Влад I Дракул 1433–1440)
3. Того радї азъ чекахъ, како да мн прїндѣт н менѣ нѣкоа нсправа;
вно мн не прїндѣ нн єдїна нсправа, нн за апокансарн, нн за тѣнзѣ
добнѣтъкъ, що щѣше да бѣдѣт цнт хрїстїанѣм. (СХХVII, Грамота
на Млади Бесараб 1472–1481)
4. Єре ако хоцѣт бнѣт ѡнн злн людїе, нанзлѡ н страшно н горко сѣм-
рѣтъ хтѣхъ господство мн сѣнннѣтн наѣ, главѣ нм, понеже сѣм н гос-
подство мн слѣга свѣтою корѣне н вносѣт краљу н прїнѣтел вашѡн
мнолѡстн. (CLXXXIX, Грамота на Радул IV 1496–1508)⁷

В приведените примери глаголят хотѣти в имперфект е изгубил своето лексикално значение, а в някои случаи е „изгубил“ и част от корена си: не щѣше нметн, щѣхъ да допѣстїмъ, щѣше да бѣдѣт. Тук е обобщена морфемата *щ-* като маркер на значението следходност. В примери (1) и (4) формата на бъдеще в миналото се явява вместо условно наклонение в сложно изречение с подчинено обстоятелствено за условие. Пример (4) заслужава особено внимание, тъй като представя действия, които са едновременно или следходни спрямо момента на говоренето (затова и в подчиненото изречение за условие стои бъдеще време). В този контекст появата на хтѣх сѣнннѣтн вместо условно наклонение би била невъзможна, ако това не беше форма на време с двойна ориентация: следходно време, което обаче е индиректно ориентирано по момента на говоренето. По подобен начин следва да се тълкува и пример (2), където също може да се смята, че бъдеще време в миналото се явява вместо условно наклонение⁸. По отношение на примери (1) и (4) трябва да се отбележи, че в съвременния български език в подчинено изречение за условие настъпва на практика задължителна неутрализация на признака следходност, т.е. явява се сегашно време вместо бъдеще и имперфект вместо бъдеще в миналото⁹, срв. *...ако загинеше тази земя, и те щяха да загинат...* вместо *...ако щеше да загине тази земя, и те щяха да загинат...*, какъвто е случаят с пример (1) от влахо-българските грамоти. По времето, по което са писани грамотите, тази неутрализация очевидно все още не е била наложена в българския език.

Въз основа на всичко това можем да кажем, че засега относително сигурни сведения за настъпили промени в категорията време има едва

⁷ Примерите от влахо-българските грамоти се дават по изданието на Йоан Богдан (1905).

⁸ Приема се, че в съвременния български книжовен език чрез условното наклонение се изразява действие, което се предвижда само като възможно, но все още нерешено, докато при бъдеще време в миналото действието се приема с несъмнена положителност (ГСБКЕ 1983:371).

⁹ По този въпрос вж. Алексова 2008:177.

от началото на XV в. Затова ще приемем, че трансформацията на категорията надали е започнала преди средата на среднобългарския период. Ясно е, че състоянието, отразено във влахо-българските грамоти, не се е появило изведнъж, така че промените следва да се отнесат към втората половина на среднобългарския период. По това време имперфектът се е превърнал в индиректно и едновременно глаголно време.

По отношение на формообразуването на имперфекта в съвременния български книжовен език Г. Герджиков отбелязва, че имперфектната основа може да се изведе от сегашната основа чрез просто правило (Герджиков 1999а:90). Герджиков очевидно има предвид факта, че имперфектната основа се образува, като от сегашната основа на I и II спрежение се отстрани темпоралната гласна (-е- или -и-) и на нейно място се сложи наследник на -ѣ-. Всъщност още в старобългарския език -ѣ- е бил темпорална гласна на имперфекта при някои глаголи, без обаче все още да е означавал относителна едновременност (вж. Глава I, т. 4), а впоследствие – при смяната на значението на имперфекта – -ѣ- е разширил своя обхват. На диалектно равнище е очевидна връзката между резултатите от т.нар. ятов преглас и темпоралните гласни на имперфекта: или -а- с предходна мекост, или -е-, или -ѣ- в зависимост от това какви рефлексии на старобългарската ятова гласна има в съответния диалект, срв. БДА. Обобщаващ том. Морфология, карти № М 121 – М 125. Някои западни български говори са разширили имперфектната основа с -ше-, което се поставя след запазен формант -ѣ- при глаголите от I и II спрежение, например *играешем, сечешем, плетеше, видеше, знаеше* (форми за 1 л. ед. ч.), както и *имашем* при III спрежение (Стойков 1962:245–246).

Смяната на формообразуващата основа на имперфекта е общобългарско явление, но следва да уточним, че днес имаме имперфектни темпорални гласни, които от чисто фонетична гледна точка не са наследници на -ѣ-. В съвременния български книжовен език в 1 л. и 2 л. мн. ч. при глаголи от I и II спрежение с ударение върху тематичната гласна в сегашното време и в имперфекта се обобщава -а- с предходна мекост като маркер на имперфекта, срв. *беряхме, беряхте, вървяхме, вървяхте*, където се очаква е-рефлекс заради следходната мека сричка. В някои източнобългарски говори в 1 л. ед. ч. след палатал или -j- може да има имперфектна темпорална гласна -а- извън ударение (например *бийах, гон'ах*), срв. БДА. Обобщаващ том. Морфология, карти № М 124 – М 125. Тъй като а-рефлексът на старобългарския ят се явява само под ударение и следователно неудареното -а- не е пряк наследник на -ѣ-, тези имперфекти трябва да възхождат към форми от типа на *бнахъ, гонахъ* (съответно от *бнаахъ, гонаахъ*)¹⁰. Както отбелязахме, още в старобългарския език при

¹⁰ Друг е въпросът, че самото -а- в старобългарски форми от типа на *бнахъ* идва от разпობяване на ят. За промяната на ѣ в а след прастари палатали и j вж. Велчева

някои глаголи (в т.ч. и изброените) имперфектът не се е образувал директно от основата на аориста, а е имал своя формообразуваща основа. Някои диалекти явно са запазили подобни по-стари имперфектни форми, които не са противоречали на новото за българския език правило имперфектът да се противопоставя на аориста (срв. бн-ѧ-хъ с бн-хъ, гон-ѧ-хъ с гон-н-хъ, където е видно, че имперфектът не е бил образуван от миналата основа). Подобни форми създават „неправилности“ и редувания в имперфектната основа и се срещат само в говори с дву- и трифонемни наследници на старобългарската ятова гласна, в които не се е стигнало до обобщаване на една-единствена имперфектна темпорална гласна.

Направеният преглед на темпоралните основи в българските диалекти показва, че в историята на българския глагол има експанзия на граматически афикси в първа позиция след лексикалната основа (в т.ч. и на видови суфикси). Въпросът е какви са възможните обяснения на това разширяване на употребата на афиксите, които формират граматическата основа на българския глагол. Първото възможно обяснение е дадено от И. Гаравалова. Тя отбелязва, че макар българският език да е достигнал висока степен на аналитизъм, той продължава да пази и дори засилва разликите между глаголните основи, което е свързано с това, че той остава верен на граматическата доминанта на флективния тип (*Гаравалова 2003:194*). В констатацията на Гаравалова става дума за това, че темпоралните основи позволяват граматическата информация да се разпреди върху повече морфеми и едновременно с това се създават формални класове при глагола, с помощта на които по-ясно изпъква границата между лексикалната основа, граматическата основа и флексията. Тези разсъждения, разбира се, са правилни, но трябва да кажем и това, че подобни цели могат да бъдат постигнати и с други граматически техники. Съвременният български език показва, че и с помощта на частици и композирани глаголни форми граматическата информация може да се разпреди по-равномерно. Праславянското състояние свидетелства за това, че чрез морфонологични средства също може да се маркира границата между лексикалната основа, граматическата основа и флексията. При имената например формалните класове зависят от завършека на лексикалната основа (палатал/гласна/йот при *-jo-* и *-ja-* основите и непалатал при *-o-*, *-a-* основите), което означава, че границата между лексикалната основа и флексията се сигнализира от редуването на палатални и непалатални съгласни. Нека да припомним и това, че в праславянски наличието на палатална съгласна или *-j-* е маркирало и вторичния несвършен вид (например нѧрнѧ-ѧ-шн, гъбѧ-ѧ-шн, срв. Глава II). Като се вземат предвид възможностите за използване и на други граматически

техники, за да се отговори на потребностите на флективния тип, за които говори И. Гаравалова, става явен стремежът на българския език да маркира граматическите значения чрез аглутинативна афиксация. От тази гледна точка наличието на темпорални гласни и видови суфикси е едно от проявленията на тази склонност към аглутинативна афиксация. Възможно е предпочитанията към граматически афикси в българския език да се дължат и на факта, че те са по-стабилни и по-устойчиви в исторически план в сравнение с морфонологичните средства.

Друго обяснение за експанзията на темпоралните гласни в историята на българския език е организацията на категорията време. Г. Герджиков отбелязва, че темпоралните суфикси са семантично маркирани и се противопоставят по два признака: 'предходност' (носен от аористния суфикс), а в рамките на непредходността – едновременност спрямо акта на комуникация при сегашната основа и едновременност спрямо миналия ориентационен момент при имперфектната основа (*Герджиков 1973:145–146*). Позовавайки се на непубликувани трудове на Г. Герджиков, К. Алексова посочва, че темпоралните суфикси в българския език изразяват един от признаците, които изграждат категорията време. В своите лекционни курсове Герджиков посочвал, че темпоралните гласни изразяват 'обобщено време'. Темпоралните гласни уточняват, конкретизират общокатегориалното значение на глагола – процесуален признак – и нямат връзка със синтактичната позиция на предикат, която глаголът в българския език може да заема (*Алексова 2012:77–78*). Зад избора на термин „основа за обобщено време“ на Герджиков явно стоят няколко основания. На първо място, този термин означава, че т.нар. тематични гласни, с чиято помощ се създават основите, не са просто свързващи морфеми, които създават формално разнообразие в спрежението, а са носители на определена граматическа семантика. Като следствие от това темпоралните гласни могат да се явят и при неличните форми на глагола (срв. *бр-а-х, бр-а-л, бр-а-н; бер-я-х, бер-я-щ* и т.н.), където тяхното значение се конкретизира от други морфеми (партиципиалните морфеми *-щ, -йки-, -н/т-, -л-*) или от окончанията на спрегнатите глаголни форми (*Герджиков 1973:145–146, Алексова 2015:553–555*). Но с този термин Герджиков вероятно иска да намекне и това, че чрез темпоралните основи и изобщо чрез синтагматичната организация на новобългарския глагол всъщност се имитира сложният, йерархичен характер на хиперкатегорията време. Според Г. Герджиков времето е хиперкатегория, състояща се от синкатегории, които не са равноправни помежду си. Опозициите 'непредходност – предходност' и 'неследходност – следходност' представляват „базисно време“, защото те и сами по себе си могат да изразяват отношението на действието към акта на комуникацията. Тази синкатегория е самостоятелна и базисна, защото опозициите, които я из-

граждат, и сами могат да изчерпят съдържанието на категорията време. Обратно, опозициите ‘неперфект – перфект’ и ‘директност – индиректност’ никога не могат да изчерпят съдържанието на категорията време и затова са несамостоятелни (Герджиков 2000:6–7). В българския език няма темпорални гласни за всеки един от признаците на категорията време, но чрез граматическата основа за време действието се полага най-общо по темпоралната ос. Основите за „обобщено време“ изразяват най-базисната опозиция непредходност // предходност и символизират зависимостта на другите опозиции от нея. Затова може да се каже, че причините за разширяването на обхвата на темпоралните гласни в българския език се крият не само във флективната природа на българския език, но и в обогатяването на темпоралната система.

Развоят на темпоралните гласни донякъде напомня развоя на видовете суфикси. Както темпоралните гласни, така и видовете наставки са моносемантични (некумулативни) морфеми, т.е. те символизират само един признак и при тях съществува едно-еднозначно отношение между означавано и означаващо. Тъкмо затова българските говори се стараят да поддържат набор от изосемични темпорални гласни и видови суфикси и по този начин да преодолеят аглутинативния характер на тази граматическа техника. Но докато диалектните разлики при избора на един или друг вид суфикс са възникнали още през среднобългарския период (по този въпрос вж. Глава III), различията в темпоралните основи в преобладаващата си част следва да се отнесат към новобългарския период. При категорията вид има един признак (т.е. некомплексност), изразен от една морфема, което дава възможност, а в известен смисъл и изисква да има относително по-голям набор от суфикси за имперфективация, за да не се стигне до пълна унификация на една-единствена наставка, каквото е положението при аглутинативните морфеми. При категорията време днес с темпорални гласни се изразяват значенията непредходност, предходност и относителна едновременност, всяко от които разполага със собствени форманти. Тези темпорални гласни са комутабилни помежду си и така, дори ако имаме само по две темпорални гласни за всяко едно от тези значения, пак ще се създаде голямо формално разнообразие при граматическите основи за време. Затова при темпоралните гласни не се стига до толкова голям (в сравнение с видовете наставки) набор от афикси, символизиращи едно значение. Отделянето на имперфектната основа от миналата основа и промените с ятовата гласна през ранния новобългарски период са създали нови позиции на морфологични и морфонологични редувания най-вече в източнобългарските говори. Така може да се обясни и известната склонност към унификация при темпоралните гласни, която се изразява в постепенното изчезване на наследниците на някогашния втори сигматичен аорист.

ГЛАВА V.

ДЕСЕМАНТИЗАЦИЯТА НА НАСТАВКАТА -Н- И НЯКОИ
ОСОБЕНОСТИ НА ОТИМЕННИ ГЛАГОЛИ1. Някои словообразователни промени при отименните глаго-
ли с наставка -н-

В резултат от десемантизацията на старата словообразователна наставка -н- в българския език вече няма словообразователен суфикс -и-, а отименните глаголи по II нвб. спрежение са образувани чрез конверсия или с помощта на конфиксация (циркумфикси според друга терминология). Тук ще посочим само няколко примера за словообразователни промени, които са настъпили при стари отименни глаголи с наставка -н-. На първо място, някои от тях са престанали да се схващат като производни деноминални глаголи и са били преосмислени в първични, например:

побѣда > побѣднѣти → победа > победа

рѣбота > рѣботнѣти → работя > работа

хула > хуланѣти → хуля > хула

пакостъ > пакостнѣти → пакостя > пакост

От гледна точка на старобългарското състояние глаголите с -н- са производни, тъй като са формално по-усложнени от произвеждащите съществителни. В съвременния български език обаче *победа* и *победа*, *работа* и *работя* и т.н. са еднакво усложнени от деривационна гледна точка – тъй като -и- вече не е словообразователна наставка, нито една от думите не съдържа словообразователен афикс (срв. *побед-а* и *побед-я*). В. Радева обосновава мнението, че от семантично гледище *победа* е девербално съществително, образувано от *победа*, тъй като при две еднакво усложнени думи производна е тази, чието значение е неприсъщо за категориалната ѝ семантика (семантиката на съответната част на речта). Понеже означаването на действие е характерно за глагола като част на речта, мотивирано в случая е съществителното *победа* (Радева 2007:49–50). Затова в съвременния български език *победа*, *работа*, *хула*, *пакост* могат да се определят като конверсивно образувани *nomina*

actionis. Изложените няколко примера са интересни и с това, че показват, че не съществува еднозначна връзка между запазването на определени лексикални единици с тяхното изконно лексикално значение и развоя на деривационните отношения между тях.

При някои глаголи не просто се е сменила посоката на мотивацията, а изобщо е изчезнала словообразователната връзка между производна и произвеждаща дума. В старобългарския език има два глагола, производни от *слуга* и със значение ‘слуга съм, действам, държа се като слуга’ – *слуга* > *служити* и *слуга* > *служовати*, срв. нвб. *служа* и *слуга* > *служувам*¹. От синхронна гледна точка, *служувам* е десубстантив, за разлика от *служба*, който е първичен глагол и неговото значение не може да се перифразира чрез *слуга*, срв. *служба в армията*. Старобългарските глаголи *лѣковати* и *лѣтити* са деноминативи с произвеждаща основа *лѣкъ* и означават ‘давам лек, лекувам, като давам лек’². В съвременния български език и двата глагола са запазени формално, срв. *леча* и *лекувам*, който е словообразователно оформен. Но значението на тези два глагола не би могло да се изрази с перифразата ‘давам лек’, поради което определянето на *лекувам* и *леча* като производни от *лек* от синхронна гледна точка изглежда необосновано.

Превръщането на старото словообразователно -н- в темпорална гласна може би е причина в някои случаи да се предпочетат конфиксални образувания, доколкото при конфиксите има ясен словообразователен формант, който сочи посоката на мотивацията. Така в съвременния български книжовен език вече не се употребяват форми като остарелите и диалектни *печаля*, *злobia*, *свободя*, *богатя*, *кореня*, *глася* (с променено лексикално значение), *бедя*, а конфиксно оформените *опечаля*, *озлobia*, *освободя*, *обогатя*, *изкореня*, *оглася*, *набедя*, където е изгубена връзката с *беда*:

печалъ > печалити са → печал / печален > опечаля

зълоба > зълобити → злоба / злобен > озлobia

свобода > свободити → свобода / свободен > освободя

богатъ > богатити → богат > обогатя

коръ > коренити → корен > изкореня

бѣда > бѣдити → набедя

гласъ > гласити → глас > оглася, но срв. глася ‘готвя, приготвям, подреждам, обличам (се) хубаво и т.н.’ (КЕ и диал.)

¹ В съвременния руски език например глаголят, образуван с наставка -ова-, е изчезнал, като днешният *служить* означава както ‘слуга съм’, така и ‘служба, служител съм’.

² Тъй като *лѣкъ*, *лѣтити* и *лѣковати* са германски заемки, някои учени допускат, че словообразователните отношения между трите думи са се установили едва на славянска почва, т.е. има разлика между етимологията на думите и старобългарското словообразователно значение (ЭССЯ, т. XIV:176).

Промените в словообразователното значение на глаголите със стара наставка -н- не се дължат само и единствено на десемантизацията на този афикс, тъй като променени деривационни отношения има и при други отименни глаголи, например:

польза > пользѣватн → ползвам (ползувам); полза
 трѣба > трѣбоватн → трябва
 краса > красоватн → КЕ: Ø; красувам (се) диал.
 > краснтн → красив > крася
 коньць > коньчатн → кончая
 брада > брадѣтн → брада > брадясвам
 оумъ > оумѣтн → умея; ум
 разоумъ > разоумѣтн → разумея; разумеет се ('разбирам, разбира се'); разум

Ако се сравнят лявата (старобългарската) и дясната (новобългарската) част в посочените примери, лесно могат да се видят настъпили словообразователни промени при отименните глаголи, като например загуба на мотивационната връзка (оумъ > оумѣтн → умея; ум), изчезване на един глагол и образуване на друг (брадѣтн → брадясвам), изчезване на произвеждащото съществително (трѣба > трѣбоватн → трябва), изчезване на цяла словообразователна двойка в някои диалекти (краса > красоватн → КЕ: Ø), замяна на една произвеждаща дума с друга (краса > краснтн → красив > крася) и т.н. Подобни исторически промени са извън преките задачи на нашата работа, тъй като те са част от промените в лексиката, а не в морфологията, и не бихме могли да се спираме по-подробно на тях. Тук посочихме само няколко произволни примера, с които да покажем, че словообразуването не е статично във времето. Промените в словообразователната система на българския език незаслужено остават встрани от изследователския интерес, тъй като в нашето историческо словообразуване акцентът пада най-вече върху особеностите на отделни паметници и така диахронният подход остава на заден план. Цялостното проучване на промените в словообразуването от старобългарския език до днес обаче трябва да бъде една от целите на българското езикознание.

2. Отименните глаголи и начините на глаголното действие

И така, езиковата типология не се интересува от глаголното словообразуване само по себе си, тъй като словообразуването във флексивните номинативи езици принадлежи на лексикалното езиково равнище. Но от типологическа гледна точка е интересна връзката между словообразуването и видообразуването, между начините на действието, които са словообразователни групировки, и морфологизацията на категорията вид на глагола. Някак от само себе си се разбира, че славянският глаголен вид е невъзможен без богато словообразуване, което осигурява афиксално

маркирани начини на действието. От синхронна гледна точка начините на глаголното действие се крепят на особености на словообразуването, които многократно са били описвани в славянското езикознание. Всяка производна дума, която има ясна словообразователна структура, е съотносима както с произвеждащата дума, така и с други думи на базата на общност в афиксите или в произвеждащата основа, срв. *Николаев 1984: 4*. В. Радева посочва, че, за разлика от непроизводните лексикални единици, които се характеризират с монолитност и неразчлененост на значението си, а връзката между формата и лексикалната им семантика се възприема като немотивирано и повтарящо се отношение, затвърдено в практиката, значението на производната дума е структурирано от семантични компоненти, чиито формални изразители са произвеждащата основа и словообразователният формант (*Радева 2007:38*). В този смисъл начините на действието в славянските езици произтичат от системните отношения, които словообразуването създава в лексикалното равнище.

Когато се говори за богатото славянско словообразуване и глаголният вид, обикновено се визират не изобщо производните глаголи, а само девербативите, образувани посредством префиксация (или полипрефиксация). По отношение на съвременния български книжовен език още К. Иванова достига до извода, че начините на действието представляват разреди глаголи, тясно свързани преди всичко с префиксацията и отчасти със суфиксацията³. Не случайно авторката на първото цялостно изследване на начините на действието в съвременния български език съвсем бегло споменава начина на действието на глаголи с наставката *-н-* и някои други наставки (*Иванова 1974:119–125*). Разликата между представките и наставките при маркирането на начините на действието в българския език идва не от произволно предпочитание на едни афикси пред други, а от дълбинни особености на словообразуването. В българския език чрез префиксация се образуват само девербативи с модификационен ономасиологичен тип. Чрез суфиксация могат да се образуват глаголи и от произвеждащи думи, принадлежащи на други части на речта (имена, междуметия, наречия), като производните са с мутационен или транспозиционен ономасиологичен тип. Така всичко се свежда до

³ Съгласно постановките на езиковата типология предпочитанието към префикси или суфикси при глагола зависи от словореда: SVO или SOV. Тъй като морфологичните и синтактичните елементи се съотнасят или с O, или с V, те могат линейно да се присъединят към тях от свободната страна на съответния елемент, т.е. или отляво, или отдясно на цялата синтаagma *-VO/-OV-*. При синтагми *-OV-* това правило за присъединяване към „свободното място“ предполага присъединяване на глаголни показатели към V- в качеството им на суфикси и препозиция на адективни и генитивни конструкции по отношение на -O. При синтагми *-VO-* има превес на префиксацията в глаголната структура (*-V*) и постпозиция на адективните и генитивните образувания при елемента O- (*Гамкрелидзе, Иванов 1984:326*).

разликите между ономаσιологичните типове и тяхната способност да маркират редовно аспектуални признаци. Модификационният ономаσιологичен тип се реализира в рамките на една и съща част на речта, като към съдържанието на дадено понятие се включва допълнителен модифициращ признак (*Радева 2007:31*), т.е. тук действието се характеризира от гледна точка на отношението му към друго действие. Това позволява да се закрепят лексикални, словообразователни, аспектуални и други опозиции, като производната и произвеждащата дума се отличават по един признак и по един формант (представката), например *пиша > напиша, опиша, препиша* и т.н. При мутационния ономаσιологичен тип явление-то се назовава, като се характеризира чрез прякото си или опосредствано отношение към друго явление, влизащо в същата или в друга понятийна категория (*Радева 2007:31*). Тук най-често действието се характеризира от гледна точка на отношението му към даден предмет, например *кръв > кърви, зима > зимува, черта > чертае*. При траспозиционния ономаσιологичен тип съдържанието, влизащо в определена понятийна категория, се възприема в границите на друга понятийна категория (*Радева 2007:32*). В този случай действието се характеризира от гледна точка на отношението му към предмет или към статичен признак, например *кум > кумува, тъмен > тъмнее, кисел > кисели*. Всичко това обяснява защо именно девербативите (който най-често са образувани чрез префиксация) маркират по-ясно и последователно аспектуални противопоставяния – те представят отношение между две действия, а не между действие и субстанция например.

Оказва се, че богатото словообразуване не е достатъчно условие, за да се морфологизира глаголният вид по начина, по който това се е случило в славянските езици: чрез начини на действието, обобщени в лексикално-граматическите разреди на пределните и не пределните глаголи, над които стои морфологическата категория вид. Отименните глаголи (който също съдържат словообразователни афикси) остават „в периферията“ на видовата опозиция и първата причина за това е, че тези глаголи са семантично съотносими не с друго действие, а със субстанция или със статичен признак. Другата причина е, че при произвеждаща дума съществително или прилагателно име има доста ограничени възможности за прибавяне на различни наставки към една и съща дума. Затова е по-трудно да се образуват отименни глаголи, които помежду си да се противопоставят по начин на действието. Това, разбира се, съвсем не означава, че отименните глаголи изобщо не могат да бъдат със словообразователно характеризирани начин на действието⁴ или пък че всички

⁴ В българското езикознание К. Иванова налага деление на начините на действието на словообразователно характеризирани, словообразователно нехарактеризирани и непоследователно характеризирани в зависимост от наличието / отсъствието на опре-

са видово дефективни и т.н. В. Радева, която изследва образуването на отименни глаголи от гледна точка на ономасиологията, в част от случаите упоменава и начина на действието, например словообразователната категория ‘върши действие, характерно за означеното време’ (*летува, ноцува*) включва глаголи с еволютивен начин на действието (Радева 2007:242–243). Този пример не е единствен и изолиран. От съществителни и прилагателни имена с наставка -ѣ- → -е- в цялата история на българския език са се образували глаголи на състоянието, срв. бѣгатѣн, вѣтъшатѣн, цѣлѣтѣн, вѣанѣтѣн, старѣтѣн, слѣушатѣн, вѣнѣтѣн, тѣлѣтѣн или нвб. *белеея, чернея, богатея, слепея, немея, ергенея, гърчея се, момея се* и т.н. В съвременния български език от междуметия свободно се образуват мултипликативни глаголи, например *ахкам, квакам, пукам, къцям, тропам, охкам, пуфкам* и т.н. В тези случаи има еднозначно отношение между словообразователен тип и начин на действие, т.е. на един словообразователен тип отговаря един конкретен аспектиален клас (например глаголите от типа старѣтѣн са винаги статални по начин на действието). Това означава, че способността на производните глаголи да изразяват аспектиална семантика зависи не само глобално от ономасиологичния тип, но и по-конкретно от особеностите на словообразователния тип. Ако се проследи глаголното словообразуване в съвременния български език, ще се види, че различните части на речта имат различна способност да служат като произвеждаща дума за глаголи с ясен начин на действието. Прилагателните имена, които също като глаголите означават признак (макар и непроецесуален), както и междуметията, имат по-големи способности да формират словообразователно характеризирани начини на действието. При съществителните тази способност се реализира най-вече при мотивираща дума за означаване на чувства, психически и физически състояния и т.н. или при мотивиращи съществителни за лица, срв. *срам > срамува се* (еволютивен начин на действието); *срам > досраме ме* (инхоативен начин на действието). Следователно при словообразователно характеризираните начини на действието изпъква значимостта на произвеждащата дума с нейното категориално значение и лексикално-граматическия разред, към който тя принадлежи.

Данните на езиковата типология показват, че езици с богато словообразуване, начини на действието и вид на глагола се срещат в рамките на активния езиков тип. Този езиков тип за пръв път е обособен като отделен от номинативния и ергативния през 70-те години на XX в. от Г. А. Климов на базата на сравнително-исторически данни за индоевропейските, семито-хамитските и тюркските езици и на съвременното състояние на картвелските езици и някои от индианските езици в Северен

делен словообразователен елемент – носител на аспектиална семантика, срв. ГСБКЕ 1983:284.

на и Южна Америка (Климов 1972:3). Климов счита, че днешните номинативни индоевропейски езици някога са били активни (Климов 1972:304). Особеност на активните езици е силно развитата категория начин на действието при отсъствие на категорията време на глагола. Днес тези постановки на Климов са приети от повечето учени. Смята се, че индоевропейският праезик е бил активен език с богато словообразуване и начини на действието, но без темпорална система. Аспектът обаче е изчезнал в индоевропейските езици и на негово място се е появило глаголното време. Обяснението, което предлага Климов, е, че за историческия развой на активните езици е характерно нарастване на относителното тегло на морфологическите категории със субективно съдържание при глагола и намаляване на категориите с обективно съдържание. Най-яркият пример в това отношение според Климов е постепенното установяване на темпорални признаци, което е ставало за сметка на отслабване на значимостта на категорията начин на действието (Климов 1977:193). Г. Климов се съгласява с една теза на И. И. Мешчанинов, че темпоралното деление и до днес продължава да съхранява видови отенъци в множество живи езици и връзката на времето с вида не се прекъсва окончателно дори когато видът и времето са самостоятелни морфологически категории (Климов 1972:194). Климов експлоатира една по-стара идея, че времето е субективна категория, тъй като зависи от позицията на говорещия, докато видът е обективна категория, защото показва действието само по себе си, откъм начина на неговото протичане и без оглед на позицията на говорещия. Днес голяма част от аспектолозите отхвърлят определянето на вида като „обективна“ категория.

Интересна забележка прави К. Панфилов, който отбелязва, че начините на действието и глаголният вид са характерни не само за активните езици, а за всички аглютинативни езици с бедна морфология. Но Панфилов по принцип отхвърля отделянето на активен езиков тип и смята, че това е подтип в рамките на номинативните или ергативните езици (Панфилов: <http://erlang.kirillpanfilov.com/euskara/?linguistics-stadial>).

Че индоевропейският език е бил с аглютинативен строй и е притежавал категорията вид на глагола, по безспорен начин доказват Т. Гамкрелидзе и В. Иванов въз основа на анализ на синтагматичната организация на индоевропейската глаголна словоформа. Авторите посочват, че „първичните“ (*-mi, *-si, *-t^[h]i) и „вторичните“ (*-m, *-s, *-t^[h]) глаголни окончания в индоевропейския праезик са с аглютинативна структура, в която се отделя елемент -i като маркер на определена категория, а *-m, *-s, *-t^[h] са показатели за лице (съответно първо, второ и трето). Т.нар. първични и вторични окончания в индоевропейските езици отразяват противопоставяне по темпорален признак, но тези афикси първоначално са изразявали видово противопоставяне, т.е. характера на глаголното

действие (*Гамкрелидзе, Иванов 1984:327*). Обикновено се казва, че т.нар. първични окончания (а всъщност те са възникнали по-късно от т.нар. вторични) са маркери на сегашното време (срв. бєрєшн), докато т.нар. вторични окончания са маркери на миналото време (срв. пддє < *pades). При по-задълбочен анализ на глаголното формообразуване в различни индоевропейски езици става ясно, че първоначално *-i-* формантът няма как да е имал темпорална функция (като аргумент може да се посочи и праславянското окончание за 1 л. ед. ч. сегашно време **-ǫ*, което е наследник на **-m*, а не на **-mi*, както би следвало да се очаква). Гамкрелидзе и Иванов достигат до извода, че първоначалната функция на *-i* е била аспектиална (инюнктив). Авторите приемат, че индоевропейският праезик е имал тематично и атематично спрежение, и забелязват, че противопоставянето между т.нар. първични и вторични окончания не се реализира в рамките на тематичното спрежение. Тематичните гласни и *-i* са били несъвместими в рамките на една и съща словоформа – присъствието на единия афикс е изключвал другия. Така се достига до извода, че първоначалната функция на тематичната гласна е била да изрази някакво видово значение, което е било или идентично, или противоположно на значението, носено от *-i*, и затова двата форманта не са могли да се употребяват едновременно (*Гамкрелидзе, Иванов 1984:330, 344*). Т.нар. индоевропейски тематични гласни са били **-e-/*-o-* (например **b^[h]er-oH*, **b^[h]er-e-si*) и са били поставяни в първа позиция след лексикалната основа, т.е. наследниците на тези стари аспектиални афикси са старобългарските темпорални гласни на сегашно време. Формантът *-i* е заемал крайната пета позиция в индоевропейската глаголна форма. Всичко изложено дотук трябва да се постави във връзка с тезата на Гамкрелидзе и Иванов за рангова структура на индоевропейската глаголна словоформа – редица категории като конюнктив, оптатив, каузатив и пр. са се изразявали с помощта на суфикси с аглютинативен характер – те са били със свободна членимост и едно граматическо значение е било изразявано от един афикс (*Гамкрелидзе, Иванов 1984:339*). Ранговата структура на индоевропейския праезик според Гамкрелидзе и Иванов се е проявявала и при прибавянето на словообразователни суфикси към глаголни корен: *-n-* (I ранг), *-es-*, *-eи-*, *-aH-* (II ранг), *-ek^[h]-* и др. (III ранг). Между наставките от различните рангове са били възможни различни комбинации, например корен-I-II-III, корен-I-II, корен-I-III, корен-II-III, корен-I и т.н. Изконната функция на всички тези суфикси в индоевропейския праезик е била словообразователна – с тяхна помощ са се образували различни глаголни основи с различно лексикално значение. По-нататък – в развоя на отделните индоевропейски езици – тези лексикални значения са се преобразували в граматически, а суфиксите – в единици, носещи релационни значения. Така се е преобразувала и старата рангова струк-

тура на суфиксите и в исторически засвидетелстваните индоевропейски диалекти са възникнали нови правила за синтагматичната комбинация на древните афикси (*Гамкрелидзе, Иванов 1984:344–347*).

В светлината на всичко това ще се опита да дадем едно типологическо обяснение защо днешните индоевропейски езици нямат вид, подобен на славянския, независимо че всички те са наследници на пра-стар език с развита аспектиална опозиция, и защо праславянският не е взел наготово индоевропейския вид, а е изградил наново тази категория. Прастарият аспект е изчезнал при прехода от активен аглутинативен към номинативен флективен езиков тип. Видът в индоевропейския праезик е следствие от доминантата на езиковия тип както във формално, така и в семантично отношение (за особеностите на езиковите типове вж. Глава I). От една страна е двудялбата на глаголите на действия и състояния като следствие от двудялбата на имената на активни и инактивни. Класификацията на глаголите на действия и състояния е по същество аспектиална – тя показва начина на протичане на глаголното действие. В типичните активни езици няма и не би могло да има морфологическа категория време, тъй като тяхната семантична доминанта се състои в бинарна опозиция при субстанциите, а не при процесуалните признаци, които могат да се ориентират по момента на говоренето. Затова глаголите, които не могат да изразяват граматическо време, изразяват само отделни отсенки в начина на протичане на действието, взети във връзка с характера на съответното име. От друга страна, бидейки с аглутинативен строеж, индоевропейският праезик е разполагал със система от словообразователни афикси, които могат да обезпечат изразяването на различни начини на действието. Смяната на езиковия тип слага край на възможностите на езиковата система да разполага с морфологическа категория вид, подобна на праиндоевропейската, и води до възникването на морфологическа категория време като следствие от това, че процесуалните признаци лягат в основата на номинативния езиков тип. Така праславянският език е трябвало да изгради наново глаголния вид като независима и отделна от времето категория. При флективните езици обаче освен богато афиксално словообразуване, което по принцип е рядкост за този езиков тип⁵, е нужен и превес на девербално словообразуване; важно е какви са доминиращите ономазиологични и словообразователни типове при глаголите. Във флективните езици разликата между субстанцията и процесуалния признак е морфологизирана, а частите на речта са

⁵ Афиксалното словообразуване по същество е аглутинативно. Ако един език няма склонност към аглутинация, няма как да има и богато афиксално словообразуване. По този въпрос вж. и мнението на К. Панфилов, изложено в Глава I. Формално погледнато, във флективните езици няма аглутинативна афиксация поради наличието на фузии, откъдето идва и струпването на цялата граматическа информация върху флексията.

класификационни категории. Затова категориалното значение на произвеждащата основа се отразява върху производните думи. Интересното при славянските езици е, че те – независимо от флективния си езиков тип – демонстрират склонност към аглутинативна афиксация, която се проявява както на лексикално, така и на морфологическо равнище. Резултат от този стремеж към аглутинативна афиксация в българския език е както богатото словообразуване, така и последователното създаване и поддържане на видови суфикси и на темпорални гласни в граматическата основа на глагола.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Българският език проявява склонност към аглутинативна афиксация. Редица езикови особености – например богатото словообразуване, организацията на граматическите основи и др. – могат да се обяснят и като следствие от особения афинитет към тази граматическа техника. На това се дължи и фактът, че граматическите основи на българския глагол най-често се образуват с помощта на специализирани суфикси – видови наставки и темпорални гласни. При това тези афикси не са и никога не са били просто свързващи морфеми, които стоят между лексикалната основа и флексията и създават формално разнообразие в спрежението, а винаги са били носители на граматическа семантика. Значенията, които се носят от граматическата основа – вид и време, – характеризират глагола като такъв, те определят значението на цялата част на речта без оглед на синтактичните функции, които тя може да изпълнява. Надали е случайно, че именно тези морфологични категории са избрани да бъдат поставени в граматическата основа на българския глагол. Глаголният вид е категория, която по един или друг начин е свързана с лексикалното значение: тя е морфологическо обобщение на начините на протичане на глаголното действие. Затова е логично именно нейните формални изразители да бъдат разположени непосредствено след лексикалната основа. Категорията време пък пряко произтича от семантичната доминанта на номинативните езици – действията стоят в основата на дълбинната езикова структура, а за действието е характерно неговото полагане във времето. В същото време както видовата, така и темпоралната основа имитират организацията на категориите вид и време в българския език: видовите афикси показват протяжния характер на несвършения вид, а темпоралните гласни – йерархичния характер на хиперкатегорията време с нейните базисни и надстроечни признаци (срв. възгледите на Г. Герджиков изложени Глава III и Глава IV).

Предпочитанието към аглутинативно свързани афикси, което не е особено типично за флективния езиков тип, е възникнало на праславянска почва. Това проличава на първо място от факта, че именно тогава са

били създадени множество префикси, чрез които се е изразявал начинът на глаголното действие. Пак в праславянския език в структурата на глагола са се появили аглутинативни афиксални морфеми, носители на граматическа семантика, например синтагматичният показател на аориста, видовите суфикси при несвършения вид. Анализът на ранното старобългарско глаголно формообразуване показва, че видовите суфикси са понови не само от категорията вид на глагола изобщо, но и от вторичните имперфективи в частност (срв. Глава II). Първоначално вторичният несвършен вид се е изразявал чрез удължената отгласна степен на корена и наличието на палатал или *-j-* пред тематичното *-e-* в сегашната основа. По това време вторичните имперфективи не са участвали в чисти видови двойки и са били образувани по модела на итеративно-интензивните глаголи, чиято сегашна основа също завършва на *-je-*. Интересно е, че както в склонението, така и в спрежението праславянският език е натоварил с морфонологична стойност възникващите от палатализационни промени съгласни, т.е. той е използвал в морфологията една случайна фонетична промяна. Впоследствие старата организация на видовата основа при вторичните несвършени глаголи е била заменена с по-нова чрез прибавянето на суфикси за имперфективация в първа позиция след лексикалната основа.

Историята на граматическите основи в българския език е част от тенденцията към по-равномерно разпределение на граматическата информация. Това много ясно проличава, когато се сравни историята на граматическите основи при съществителните имена и при глаголите. В старобългарския език при съществителните имена вече доминират атематичните типове – такива са традиционно наричаните *-o-*, *-jo-*, *-a-*, *-ja-*, *-i-*, *-nt-* основи, в чиято структура не може да се сегментира тематична наставка. Но в старобългарския език все още има и някои склонитбени типове: *-r-*, *-s-*, *-ŷ-*, *-ŷ-*, *-n-* основи, при които старата наставка може да се сегментира в част от парадигмата. Впоследствие тези типове са изчезнали, като техните суфикси са били преосмислени или като част от корена (например *църква*, *любов*, *дъщеря*, *Камен* и т.н.), или като част от флексията (например *градове*, *небеса*, *племена*)¹. Всичко това означава, че в историята на българския език развоят на граматическите основи при имената и при глаголите върви в противоположни посоки. При имената се ликвидират суфиксите, които организират склонението/формообразуването, и по този начин днес не може да се разграничи граматическа основа, която да е различна от лексикалната. В съвременния български език флексии на съществителните имена се управляват от лексикалната основа и зависят от граматическия род. И обратно, в историческия

¹ Повече по този въпрос вж. Ганева 2015а.

развой на българския език глаголите в много случаи са се освободили от форми, в които липсва граматически афикс. Тук също има стремеж една граматическа категория – видът – да организира формообразуването, но това се е осъществило само частично и днешните I и II спрежение се различават не семантично, а само според тематичната гласна пред окончанията.

Причините за подобно разнопосочно движение следва да се търсят във взаимодействието на няколко фактора: деморфологизацията на категорията падеж на имената, степента на маркираност на дадени форми, характера на граматическите опозиции при различните части на речта. В българския език например загубата на падежната система (традиционно отъждествявана с развой от синтетизъм към аналитизъм) може да се изтъкне като причина за окончателното изчезване на тематичните суфикси при имената: по този начин се избягва опасността от създаване на чисто аглутинативни форми, в които формообразуващата наставка е маркер на граматическия род, а след нея следва маркер на числото. От друга страна, граматическите признаци при имената не предполагат сложно взаимодействие помежду си, както е при категориите на глагола. По тази причина няма пречка всички граматически значения да се струпат върху флексията и още в синтетичния старобългарски език да се създадат склонитбени типове, в които старата формообразуваща наставка не се сегментира. Категориите на глагола са по-сложно организирани – те обикновено показват отношение между два елемента², – а и в историята на българския език броят на глаголните форми неимоверно нараства, което изисква граматическата информация да бъде разпределена върху повече афикси.

Избраният в настоящата работа подход да се проследи историята на граматическите основи позволява да се уточни началният момент на обогатяването на българската глаголна система и времето на извършване на промените да се съпостави, от една страна, с предполагаемото начало на разпадането на падежната система, а от друга – с разделянето на новобългарските диалекти на източни и западни въз основа на застъпниците на ъ.

Датирането на езиковите промени в българското историческо езикознание най-често се основава върху грешките и изключенията в достигналите до нас книжовни паметници. Този подход, разбира се, е правилен, но често води до абсолютизиране на единични форми, които формално наподобяват новобългарските. Подобни опити винаги завършват с това промените да се „дърпат“ назад към класическото старобългарско състояние от IX–XI в., като се приема, че предполагаемите, вече настъпили

² Категорията време например изразява отношението на действието към момента на говоренето, докато категорията род показва предмета сам по себе си.

в говоримия език промени не са системно отразени в ръкописите заради книжовния характер на достигналите до нас писмени паметници. К. Мирчев например смята, че постепенното настаняване на аналитизма е започнало още в късната старобългарска епоха и в края на XIV в. аналитизмът е бил господстваща черта в областта на именното словоизменение. К. Мирчев обаче достига до този извод единствено въз основа на единични случаи на неправилно съгласуване и употреба на общи форми след предлози (Мирчев 1963:246–252). По подобен начин на базата на единични примери от типа на *зѡвѣше* вместо *зѡвааше* прибързано се решава, че още в късния старобългарски период имперфектът е сменил основата си и се е превърнал в едновременно и индиректно глаголно време, а с това е започнала и трансформацията на българската темпорална система (вж. Глава I). Но така се пропуска фактът, че обогатяването на българската глаголна система няма как да не е било съпътствано от промени в морфонологията. Морфонологичните средства имат твърде съществена роля във флективните езици. Затова е нормално да се очаква, че появата на нови значения при глагола ще предизвика активизиране на допълнителни морфонологични средства, които да подпомогнат флексията в изпълнението на нейната функция. Изхождайки от тази позиция, се опитахме да покажем, че обогатяването и трансформацията на българската глаголна система не е започнало през старобългарската епоха, а през втората половина на среднобългарския период. Към подобна мисъл навежда съвпадението на два факта. На първо място е състоянието на влахо-българските грамоти – паметник от XIV–XV в., което показва, че перфектните и следходните времена са морфологизирани, а имперфектът явно е сменил значението си, защото в системата вече е съществувало бъдеще време в миналото. Изглежда, че възникването на относителните (индиректните) времена е станало през втората половина на среднобългарския период (срв. Глава IV). От друга страна, през втората половина на среднобългарския период в североизточните говори се е появила една нова видова наставка -ава-, която – за разлика от по-старите – -а-, -ва-, -ова- не е зависела от завършека на лексикална основа или алтернации в корена, а от мястото на ударението във вторичния несвършен глагол. Това е косвено свидетелство за промяна при морфонологичните средства в глаголната парадигма, тъй като в старобългарския език ударението все още не е било използвано за маркиране на граматически форми. Освен това в зависимост от ролята на ударението в глаголната парадигма българското диалектното членение не е изток – запад (т.е. не съвпада с новобългарско), а е север – юг. Такова е и делението на българските диалекти според набора от суфикси за имперфективация (срв. Глава III).

И така, началото на обогатяването на темпоралната система не е старобългарско явление, но при всички положения предхожда новобъл-

гарското диалектно членение. Българските говори са единни по отношение на тенденцията към обогатяване на глаголната система – диалектните разлики не касаят състава и организацията на категориите при глагола, а са морфонологични. Тези разлики произтичат от различния набор от видови суфикси и темпорални гласни, с които разполагат различните български говори, и от начина, по който се използват морфонологичните средства (коренни редувания и мястото на ударението). Разделянето на българските говори в зависимост от набора от видови суфикси и темпорални гласни се дължи и на факта, че това са изосемични морфеми – изборът на един или друг афикс е чисто формален и не се крепи на граматическа семантика. Затова изосемичните морфеми към едно и също граматическо значение са неустойчиви в диахронен план и така могат да възникнат диалектни разлики. Диалектното членение според суфиксите за имперфективация според нас е започнало преди новобългарското диалектно членение, а диалектната делитба според темпоралните гласни е новобългарско явление. На новобългарския период принадлежи и окончателното оформяне на днешното *a*-спрежение.

Данните от влахо-българските грамоти и изобщо сведенията за началото на промените в глаголната система показват, че обогатяването на българския глагол е или едновременно, или предхожда разпадането на падежната система при имената. Затова няма основания да се мисли, че обогатяването на глаголната система е някакъв вид последица от изпадането на падежите; връзката между двете явления явно не е пряка. Нашите наблюдения са още едно доказателство в подкрепа на тезата на Г. Герджиков, че разпадането на падежната система е само едно от проявленията на тенденцията към аналитизъм, която по същество представлява тенденция към прогресивно намаляване на средното количество флективно изразявана граматическа информация. Развоят към аналитизъм идва, за да отстрани или поне да намали противоречието между голямото количество граматическа информация, която флексията предава, и нейния предимно едноморфемен характер. Развоят към аналитизъм не засяга онази граматическа информация, която е предавана чрез други средства – аглутинативна афиксация, суплетивизъм, редупликация и т.н. (Герджиков 1987:35–39). Докато при имената „наднормената“ информация се прехвърля най-често върху предлози и това води до деморфологизация на категорията падеж, при глагола информацията се поема от спомагателни глаголи или частици, при което граматическите категории не се редуцират и дори се увеличават. Затова индоевропейските езици с висока степен на аналитизъм се отличават с бедно име и богат глагол (Герджиков 1998:67). По този начин може да се обясни защо е възможно обогатяването на глаголната система да предшества разпадането на падежите на имената. Двата процеса са последица от друга по-глобална

тенденция и не са пряко следствие един от друг. Би могло да се мисли, че склонността към аглутинативна афиксация донякъде е имала възпираща роля при разпада на падежната система. Славянските езици по правилото разполагат с повече едно-еднозначни морфемии в рамките на словоформата, а оттам – и с по-равномерно разпределяне на граматическата информация. Словообразователните афикси например могат да подпомагат изразяването на категорията род при съществителните. Но когато в българския език е трябвало да възникнат нови категории в резултат от стремежа към обогатяване на глаголната система, техни изразители са станали не флексииите, а различни аналитични формообразователни техники, които са присъщи на глагола, докато при имената са редки.

Бидейки едно от средствата за по-равномерно разпределение на граматическата информация, аглутинативната афиксация едновременно противоречи на флективната природа на славянските езици и подпомага изоморфизма на форма и съдържание в рамките на флективния строй. Затова историята на граматическите основи в българския език, които се изграждат с помощта на наставки, е история на напрежението между предимствата на тази граматическа техника и стремежа да се преодолее нейния аглутинативен характер.

ИЗПОЛЗВАНИ ОЗНАЧЕНИЯ И СЪКРАЩЕНИЯ

- нвб. – форма, която принадлежи на новобългарския период
диал. – диалектна форма
КЕ – форма, която е характерна за съвременния български книжовен език
ГСтБЕ – Граматика на старобългарския книжовен език
ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд
БДА – Български диалектен атлас
'> <' – стрелката сочи посоката на словообразуването или формообразуването.
'_ ' – членове на видова корелация, чиста видова двойка
* – предполагаеми форми, неоткрити засега в писмени паметници
'/' – двустранна мотивация
'/' – опозиция или морфонологично редуване
0 – нулева морфема
Ø – думи, които днес не са запазени в българския език
pref. – префигирана форма без оглед на това какъв префикс се използва
(р.) – свършен вид
(imр.) – несвършен вид

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Алексова 2008: *Алексова, К.* Проблемът за неутрализациите на темпоралните опозиции и смяната на гледната точка в българското сложно изречение в преподаването на български език на чужденци, говорещи френски език. – В: Пета международна конференция „Езикът – феномен без граници“, 12–14 юни 2008 г. Варна, 2008, 173–181.

Алексова 2011: *Алексова, К.* Кумулация на граматични значения и видове граматически показатели в синтетичната глаголна словоформа в съвременния български език. – В: Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“. Научни трудове. Том 49, кн. 1, СБ А, 2011 – Филология. Пловдив, 2011, 28–40.

Алексова 2012: *Алексова, К.* Отношението граматично значение: граматичен суфикс в синтетичната глаголна словоформа в съвременния български език. – В: Езикът на времето. Сборник с доклади по случай 70-годишния юбилей на проф. д.ф.н. Иван Куцаров. Пловдив, 2012, 75–92.

Алексова 2015: *Алексова, К.* Типове синтетични глаголни словоформи в съвременния български език. – В: Славистиката и българистиката днес: въпроси, идеи, посоки. Сборник с доклади от Международната конференция по повод 2-годишнината от създаването на специалност Славянска филология (Благоевград, 16–18.10.2014 г.). Благоевград, 2015, 553–563.

Алексова, Никова 2003: *Алексова, К., Е. Никова.* Повторителните глаголни употреби в съвременния българския език като резултат от интрапарадигматична комбинация на диференциални признаци. – В: Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“. Том 41 – Филология, кн. 1, 2003, 135–146.

Андрейчин 1944: *Андрейчин, Л.* Основна българска граматика. С., 1944.

Андрейчин 1957: *Андрейчин, Л.* Към характеристиката на перфекта (минало неопределено време) в българския език. – В: Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. С., 1985, 57–64.

Андрейчин 1976: *Андрейчин, Л.* Към морфологичната характеристика на видовата система в съвременния български език. – В: Помагало по българска морфология. Глагол. С., 1976, 129–133.

Атанасов 1986: *Атанасов, В.* Праславянские итеративные глаголы в развитии болгарского языка. – *Linguistique balkanique*, № 3. София, 1986, 11–64.

Белова 2008: *Белова, М.* Образование глаголов в болгарском литературном языке XIV–XV вв. (на материале произведений Григория Цамблака). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва, 2008.

Бернар 1982: *Бернар, Р.* Някои бележки върху аориста на -ох и върху глаголната система на съвременния български книжовен език. – В: Роже Бернар. Българистични изследвания. С., 1982, 123–173.

Бояджиев 2002: *Бояджиев, Ж.* Увод в общото езикознание. С., 2002.

Бояджиев 1999: *Бояджиев, Т.* Словообразуване. – В: Бояджиев, Т., Ив. Кущаров, Й. Пенчев. Съвременен български език. Фонетика. Лексикология. Словообразуване. Морфология. Синтаксис. С., 1999, 227–276.

Бояджиев 1979: *Бояджиев, Т.* Говорът на тракийските преселници в с. Орешник, Елховско. – В: Българска диалектология, кн. 9. С., 1979, 3–78.

Булатова 1973: *Булатова, Р.* Надстрочные знаки в южнославянских рукописях XI–XIV вв. – В: Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Выпуск I. Москва, 1973, 76–114.

Булнина 1970: *Булнина, И. К.* История глагольных времен в болгарском языке. Времена индикатива. Москва, 1970.

Вайан 2007: *Вайан, А.* Руководство по старославянскому языку. Москва, 2007.

Ван-Вейк 1962: *Ван-Вейк Н.* О происхождении видов славянского глагола. – В: Вопросы глагольного вида. Москва, 1962, 238–257.

Варбот 1984: *Варбот, Ж. Ж.* Праславянская морфология, словообразование и этимология. Москва, 1984.

Велкова 2012: *Велкова, Й.* Морфонология на глаголно-словоизменение на говора в Петричко. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. С., 2012.

Велчева 1980: *Велчева, Б.* Праславянски и старобългарски фонологически изменения. С., 1980.

Гамкрелидзе, Иванов 1984: *Гамкрелидзе, Т. В., В. В. Иванов.* Индоевропейский язык и индоевропейцы. Част I. Тбилиси, 1984.

Ганева 2015а: *Ганева, Г.* Съдбата на тематичните суфикси в исто-

рия на българския език. – В: Кирило-Методиевски четения 2015. Юбилеен сборник. С., 2015, 231–240.

Ганева 2015б: Ганева, Г. Темпоралните основи на старобългарския глагол. – В: Palaeobulgarica, XXXIX, 2015, №4, 3–16.

Гаравалова 2003: Гаравалова, И. Школата на натуралната морфология и българската морфологична система. С., 2003.

Георгиев 1973: Георгиев, Вл. Системата на българския глагол от диахронна гледна точка. – Български език, 1973, кн. 1–2, 34–44.

Герджиков 1973: Герджиков, Г. За спорните въпроси на българската темпорална система. – Известия на Института за български език, XXII, С., 1973, 125–150.

Герджиков 1974: Герджиков, Г. Характерът на морфологическите опозиции и организацията на многочленните системи. – Български език, 1974, кн. 1, 34–47.

Герджиков 1984: Герджиков, Г. Преизказването на глаголното действие в българския език. С., 1984.

Герджиков 1987: Герджиков, Г. Неравномерният ход на развоя към аналитизъм в различните звена на системата и неговите причини. – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 2. История на българския език. С., 1987, 32–41.

Герджиков 1988: Преустройството на темпоралната система в старобългарския период и началото на специфичния път на развитие на българския глагол. – В: Славянска филология. Т. 19. С., 1988, 127–137.

Герджиков 1990: Герджиков, Г. Развоят на индоевропейските езици към аналитизъм и някои всеобщи типологични зависимости. – Съпоставително езикознание, XV, 1990, кн. 4–5, 151–157.

Герджиков 1998: Герджиков, Г. Развитие болгарского языка к аналитизму в историко-типологическом освещении. – В: Славянска филология. Т. 22. Доклади на XII международен конгрес на славистите – Краков, 1998. С., 1998, 63–71.

Герджиков 1999а: Герджиков, Г. Критерии за насоката на субординация между членовете на граматическите опозиции. – Съпоставително езикознание, XXIV, 1999, кн. 1, 57–85.

Герджиков 1999б: Герджиков, Г. Темпоралните ориентации, които изграждат значенията на българските глаголни времена. – Български език и литература, XL, 1999, кн. 2–3, 3–17.

Герджиков 2000: Герджиков, Г. Категорията ‘време’ като хиперкатегория. – Български език и литература, XLI, 2000, кн. 1, 3–15.

Горов 1962: Горов, Г. Странджанският говор. – В: Българска диалектология. Проучвания и материали. Кн. 1. С., 1962, 13–164.

ГСБКЕ 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Част II, Морфология. С., 1983.

- ГСтБЕ 1993:** Граматика на старобългарския език. С., 1993.
- Добрев 1982:** Добрев, Ив. Теория на основите. С, 1982.
- Добрев, Икономова, Тотоманова 1983:** Добрев, Ив., Ж. Икономова, А.-М. Тотоманова. Старобългарски език за X клас на НГДЕК. С., 1983.
- Дыбо 1981:** Дыбо, Вл. Славянская акцентология. Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском. Москва, 1981.
- Дыбо 1990:** Дыбо, Вл. Основы славянской акцентологии. Москва, 1990.
- Дыбо 1996:** Дыбо, Вл. Новые данные по диалектологии среднеболгарских акцентных систем. – В: Русистика. Славистика. Индоевропейстика. Сборник к 60-летию Андрея Анатольевича Зализняка. Москва, 1996, 356–383.
- Иванов 1968:** Иванов, В. В. Отражение двух серий индоевропейских глагольных форм в праславянском. – В: Славянское языкознание. VI Международный съезд славистов (Прага, август 1968). Доклады советской делегации. Москва, 1968.
- Иванов 1981:** Иванов, В. В. Славянский, балтийский и раннебалканский глагол. Индоевропейские истоки. Москва, 1981.
- Иванова 1974:** Иванова, К. Начини на глаголно действие в съвременния български език. С., 1974.
- Иванчев 1971:** Иванчев, Св. Проблеми на аспектиалността в славянските езици. С., 1971.
- Иванчев 1976:** Иванчев, Св. Морфо-семантико-функционалната теория на глаголния вид в славянските езици и спецификата на българския език. – В: Помагало по българска морфология. Глагол. С., 1976, 134–165.
- Климов 1972:** Климов, Г. А. К характеристике языков активного строя. – Вопросы языкознания. Москва, 1972, № 4., 3–13.
- Климов 1973:** Климов, Г. А. Очерк общей теории эргативности. Москва, 1973.
- Климов 1977:** Климов, Г. А. Типология языков активного строя. Москва, 1977.
- Котова, Янакиев 2001:** Котова Н., М. Янакиев. Грамматика болгарского языка для владеющих русским языком. Москва, 2001.
- Куцаров 1999:** Куцаров, Ив. Морфология. – В: Бояджиев, Т., Ив. Куцаров, Й. Пенчев. Съвременен български език. Фонетика. Лексикология. Словообразуване. Морфология. Синтаксис. С., 1999, 277–497.
- Кънчев 1968:** Кънчев, Ив. Говорът на село Смолско, Пирдопско. – В: Българска диалектология, Книга IV. С., 1968, 5–159.
- Маслов 1963:** Маслов, Ю. С. Морфология глагольного вида в современном болгарском литературном языке. Москва, 1963.

Мейе 1938: Мейе, А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. Москва – Ленинград, 1938.

Мейе 1951: Мейе, А. Общеславянский язык. Москва, 1951.

Мирчев 1934: Мирчев, К. Стари и нови *iterativa* в източномакедонските говори. – Списание на БАН, Книга L. С., 1934.

Мирчев 1963: Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. С., 1963.

Мирчев 1984: Мирчев, К. Повторителни форми. – В: Помагало по българска диалектология. С., 1984, 190–199.

Младенов 1972: Младенов М. Из българската диалектна морфология (I). Повторителни глаголи от типа *намиргам* в североизточни български говори. – Български език, 1972, кн. 3, С., 239–243.

Младенов 1974: Младенов, М. Из българската диалектна морфология (II). Повторителни глаголи от типа *опин'ам* „опъвам“ в българските говори. – В: Сборник за филологию и лингвистику, кн. 1, Нови Сад, 1974, 173–180.

Младенов 1979: Младенов, Ст. История на българския език. Превод и редакция на проф. Иван Дуриданов от немското издание през 1929. С., 1979.

Николаев 1984: Николаев Г. А. (отг. ред.). Историческое словообразование русского языка. Казан, 1984.

Николаев 1989: Николаев, С. Л. Балто-славянская акцентуационная система и ее индоевропейские истоки. – В: Историческая акцентология и сравнительно-исторический метод. Москва, 1989, 46–108.

Ницолова 1984: Ницолова, Р. Прагматичен аспект на изречението в съвременния български език. С., 1984.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. С., 2008.

Панфилов: Панфилов, К. Основы контенсивной типологии <http://erlang.kirillpanfilov.com/euskara/?linguistics-contensive>

Панфилов: Панфилов, К. Линии развития языковых структур (на примере аффиксальной структуры) <http://erlang.kirillpanfilov.com/euskara/?linguistics-langlines>

Панфилов: Панфилов, К. Стадиальная типологическая классификация языков: опыт построения. <http://erlang.kirillpanfilov.com/euskara/?linguistics-stadial>

Пашов 1976: Пашов, П. Българските глаголни времена. – В: Помагало по българска морфология. Глагол. С., 1976, 186–209.

Пенчев 1967: Пенчев, Й. Към въпроса за времената в българския език. – Български език, 1967, кн. 2, 131–143.

Първанов 2010: Първанов, К. Префиксната перфективация в историята на българския език. С., 2010.

Радева 1977: Диалектни глаголи, мотивирани от съществителни имена (структурно-семантична характеристика). – В: Годишник на Софийския университет. Проблеми на българското езикознание. С., 1977, 185–223.

Радева 1991: Радева, В. Словообразуването в българския книжовен език. С., 1991.

Радева 1993: Радева В. Словообразователна и семантична структура на деноминативните глаголи в съвременния български книжовен език. С., 1993.

Радева 2007: Радева, В. В света на думите. Структура и значение на производните думи. С., 2007.

Радева 2017: Радева, В. Българска лексикология и лексикография. С., 2017.

Славова 2015: Славова, Т. Някои наблюдения върху глаголната система в Учителното евангелие на Константин Преславски. – В: Кирило-Методиевски четения 2015. Юбилеен сборник. С., 2015, 130–139.

Станков 1965: Станков, В. Имперфектът в съвременния български книжовен език – презенс в миналото. – Български език, XV, 1965, кн. 3, 193–207.

Станков 1980: Станков В. Глаголният вид в българския книжовен език. С., 1980.

Стойков 1962: Стойков, Ст. Българска диалектология. С., 1962.

Теория 1987: Теория функциональной грамматики. Ленинград, 1987.

Тетовска-Троева 2009: Тетовска-Троева, М. Българският диалектен атлас. Обобщаващ том – пространствено-времеви модел на българския език. – В: OBDOBJA 26. Slovenska narečja med sistemom in rabo / Slovene Dialects – System and Use. Ljubljana, 2009, 589–606.

Тотоманова 1992: Тотоманова, А.-М. Из българската историческа фонетика (Явленията, свързани с изграждането на категорията мекост – твърдост на съгласните в българския език), С., 1992.

Тотоманова 2009а: Тотоманова, А.-М. Редукцията на гласните и значението ѝ за някои морфологични изравнявания и прегрупиране. – В: Тотоманова, А.-М. Из историята на българския език. Сборник статии. С., 2009, 75–79.

Тотоманова 2009б: Тотоманова, А.-М. Някои бележки за установяването на облиците на casus generalis при имената от ж.р. в българските говори. – В: Тотоманова, А.-М. Из историята на българския език. Сборник статии. С., 2009, 80–85.

Тотоманова 2009в: Тотоманова, А.-М. Към историята на словообразователните модели при глаголите с ономатопоетичен корен в бл-

гарския език. – В: Тотоманова, А.-М. Из историята на българския език. Сборник статии. С., 2009, 143–150.

Тотоманова 2009г: *Тотоманова, А.-М.* Към историята на българската темпорална система. – В: Тотоманова, А.-М. Из историята на българския език. Сборник статии. С., 2009, 169–176.

Тотоманова 2009д: *Тотоманова, А.-М.* Старинни и нови черти в езика на Ватиканския палимпсест. – В: Тотоманова, А.-М. Из историята на българския език. Сборник статии. С., 2009, 231–240.

Тотоманова 2014: *Тотоманова, А.-М.* Единството на българския книжовен и некнижовен език през X–XI век. – В: Попконстантинов, К., А. Тотоманова. Епохата на българския цар Самуил. Език и писменост. С., 2014, 79–173.

Тотоманова, Добрев, Икономова 1986: *Тотоманова, А.-М., Ив. Добрев, Ж. Икономова.* Старобългарски език за XII клас на НГДЕК. С., 1983.

Тотоманова, Славова, Ганева 2015: *Тотоманова, А., Т. Славова, Г. Ганева.* Граматически речник на старобългарския език. <http://cyrillomethodiana.uni-sofia.bg/mdocs/category/10-grammar-dictionary>.

Харалампиев 1983: *Харалампиев, Ив.* По историята на българския глагол (възникване на а-спрежение). – Български език, 1983, № 2, 30–35.

Харалампиев 2001: *Харалампиев, Ив.* Историческа граматика на българския език. Велико Търново, 2001.

Чакърова 2003: *Чакърова, Кр.* Аспектуалност и количество. Велико Търново, 2003.

Цонев 1984: *Цонев, Б.* История на българския език. Т. 1. Фототипно издание. С., 1984.

Цонев 1985: *Цонев, Б.* История на българския език. Т. 2. Фототипно издание. С., 1985.

Янакиев 1976: *Янакиев, М.* За грамемите, наричани в българската граматика „сегашно време“ и „бъдеще време“. – В: Помагало по българска морфология. Глагол. С., 1976, 230–251.

Aitzetmüller 1977: *Aitzetmüller, R.* Belegstellenverzeichnis der altkirchenslavischen Verbalformen (= Monumenta linguae Slavicae dialecti veteris. T. 11). Würzburg, 1977.

Aronson 1968: *Aronson, H.* Bulgarian Inflectional Morphology. Paris, 1968.

Diels 1963: *Diels, P.* Altkirchenslavische Grammatik. T. 1: Grammatik. Heidelberg, 1963.

Kortlandt 2002: *Kortlandt, Fr.* Slavic accentuation: A study in relative chronology <http://www.kortlandt.nl/publications/sa/>

Totomanova 2017: *Totomanova, A.-M.* San Clemente di Ocrida e la norma linguistica anticobulgara. In San Clemente di Ocrida: allievo e maestro.

Nell'undicesimo centenario del beato transito (916-2016). Milano, 2017, pp. 35– 50

Vermeer 1986: *Vermeer, W.* Some sandhi phenomena involving prosodic features (vowel length, stress, tone) in Proto-Slavic, Serbo-Croatian, and Slovenian. In *Sandhi phenomena in the languages of Europe*, Mouton de Gruyter, Berlin, pp. 577–603.

Zhobov 2018: *Zhobov, Vl.* Southern Bulgarian Dialects Spoken by Pomaks. To appear on <http://www.msha.fr/baseclme>.

ИЗТОЧНИЦИ НА ЕЗИКОВ МАТЕРИАЛ

Амфилохий 1880: *Амфилохий, архим.* Дополнения к церковно-славянскому словарю А. Х. Востокова. 1. Из Пандекта Антиохова. Москва, 1880.

БДА 1964–2016: Български диалектен атлас. Т. 1–4. Обобщаващ том I–III. Фонетика, акцентология, лексика. Обобщаващ том IV. Морфология. С., 1964–2016.

Върбанова 2015: *Върбанова, П.* Речник-индекс на пълнозначните думи в Пандектите на Антиох. С., 2015 (<https://cyrillomethodiana.uni-sofia.bg/mdocs/category/8-archive>).

Геров 1978: *Геров, Н.* Речник на българския език с тълкуване на речите на български и на руски (1895–1904 г.). Фототипно издание, С. 1978.

Голышенко, Дубровина 1997: *Голышенко, В. С., В. Ф. Дубровина.* Книга нарицаема Козьма Индикоплов. Москва, 1997.

Давидов 1976: *Давидов, А.* Речник-индекс на Презвитер Козма. С, 1976.

Димитров 2010: *Димитров, К.* Речник-индекс на словата на авва Доротей (по ръкопис 1054 от сбирката на М. П. Погодин). Велико Търново, 2010.

Динеков 1993: *Динеков, П. (гл. ред.).* Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Том 2. Речник-индекс. С, 1993.

Дуйчев, Лихачев 1988: *Дуйчев, Ив., Д. С. Лихачев (ред.).* Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературных. С., 1988.

Електронен диахронен корпус и исторически речник на българския език: <http://histdict.uni-sofia.bg>.

ЭССЯ 1974–2011: Этимологический словарь славянских языков. Праославянский лексический фонд. Под ред. акад. О. Н. Трубачева. Т. 1–37. Москва, 1974–2011 (<http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=essja>).

Истрин 1930: *Истрин, В. М.* Книги временья и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском пере-

воде Т. 3. Греческо-славянский и славянско-греческий словари. Ленинград, 1930.

Криско и др. 2011: Крысько, В. Б., Л. В. Прокопенко, В. Желязкова, И. М. Ладыженский, А. М. Пентковский. Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам. Синаксарь. Сентябрь-февраль. Т. II. Москва, 2011.

Максимович 2010: Максимович, К. Византийская Синтагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славянско-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели. Frankfurt am Main, 2010.

Младенов 1944: Младенов, С. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. С., 1944.

Пенкова 2008: Пенкова, П. Речник-индекс на Синайския евхологий. С., 2008.

Пичхадзе и др. 2004: Пичхадзе, А. А., И. И. Макеева, Г. С. Баранкова, А. А. Уткин. История Иудейской войны Иосифа Флавия. Древнерусский перевод. Т. I–II. Москва, 2004.

Погорелов 1910: Погорелов, В. Чудовская псалтирь XI вѣка, отрывок. Толкованія Θεодорита Киррскаго на Псалтырь въ древне-болгарскомъ переводѣ. Санкт Петербург, 2010.

Славова 2013: Славова, Т. Славянският превод на посланието на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил. С., 2013.

Соколов 2010: Соколов, М. И. Славянская книга Еноха Праведного. Тексты, латинский перевод и исследование. Москва, 1910.

Срезневский 1989: Срезневский, И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменнымъ памятникамъ. Москва, Фототипно издание, 1989.

Старобългарски речник. Т. I–II, издание на Института за български език на БАН. С., 1999 – 2009 (http://histdict.uni-sofia.bg/oldbgdict/oldbg_search).

Тотоманова 2008: Тотоманова, А. Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел. С., 2008.

Тотоманова, Христов 2015: Тотоманова, А., Ив. Христов. Речник-индекс на словоформите в Бориловия синодик. С., 2015.

Фасмер 1986: Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Т. I–IV. Москва, 1986 (<http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=contents&book=vasmer>).

Федер 2008: Федер, У. Кънѣжнн нѣборъннкъ за възпитание на канартикина. Т. 1–2. Велико Търново, 2008.

Федер 2016: Федер, У. Псевдо-Атанасий Александрийски. Въпроси и отговорни към княз Антиох. Т. 1. Шумен, 2016.

Христова 1994: Христова, И. Речник на словата на Климент Охридски. С., 1994.

Aitzetmüller 1975: Aitzetmüller, R. Das Hexameron des Exarchen Johannes. Graz, 1975.

Bogdan 1905: Bogdan, I. Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI. Volumul 1 1413–1508. București, 1905.

Miklosich 1977: Miklosich, Fr. Lexicon paleoslovenico-graecolatinum (1862–1865).

Sadnik 1983: Sadnik, L. Des hl. Johannes von Damaskus “Ekthesis akribes tes orthodoxou pisteos” in der Übersetzung des Exarchen Johannes: Index und rückläufiges Wörterverzeichnis: BD 4. Freiburg, 1983.

Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae. Praha, 1959.

ИСТОРИЯ НА ГРАМАТИЧЕСКИТЕ ОСНОВИ

Гергана Ганева

Българска
Първо издание

Редактор *Иван Димитров*
Предпечат *Георги Панев*

Формат 70/100/16
Печатни коли 9,5

Печатница „Хермес-Прес“, София

ПАНЕВ Пъблишинг
<https://panev-publishing.eu>